ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ

ДО ПЕТРА ВЕЛИКОГО

З РОСІЙСЬКОГО Л. М. БЛАГОВЄЩЕНСЬКОГО

ПЕРЕКЛАВ

М. К.

[1917]

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
В КАНАДІ

ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ

ДО ПЕТРА ВЕЛИКОГО

З РОСІЙСЬКОГО Л. М. БЛАГОВЄЩЕНСЬКОГО

ПЕРЕКЛАВ

М. К.

ВІННІПЕГ, МАН., 1917.

УКРАЇНСЬКА ВИДАВНИЧА СПІЛКА
212-214 Dufferin Ave. – Winnipeg, Canada

ІСТОРІЯ МОСКОВЩИНИ

ВСТУП.

Богато дечого може оповідати дід своїм онукам чого тепер вже не можна бачити. Хто наприклад, з молодших людий на власні очи бачив те, що діялось в часах панщини? На тих самих місцях, по тих самих селах і містах були цілком инакші порядки; житє йшло зовсім не так, як тепер. Тепер тілько від старших людий можна довідати ся про се. А тепершіним старим людям в часи їх молодости їх батьки й діди оповідали богато такого, чого вони вже не застали на світї.

З сього видно, що порядки в державі завсїгди зміняють ся, і що було раз, те вже більше не вертаєть ся. З яких же причин і як міняють ся ті порядки? Сього ніхто не може бачити на власні очи, бо порядки міняють ся дуже помалу, а житє людське дуже коротке. Є комаха однодневниця, котра жиє всього один лїтний день. Як би вона могла думати по людському, то вона була-б певна, що на світї не буває нї осени нї зими, а завжди одно тілько лїто. Так само й чоловік, котрий нїколи не чув про те, що діялось перед стома, тисячею роками, думає, що порядки на світї не зміняють ся, що

вони завжди однакові. Його думка не сягає дальше того, що він бачить коло себе; а звідки взялось все те, що він бачить, і чому воно так а не инакше, він не знає і не може знати. Він бачить дідича і не знає, як з'явились на світї дідичі; він бачить селян і не знає як з'явились на світї селяне; він чує про царя і не знає як з'явились на світї царі. Такий чоловік зовсїм так, як однодневниця, що моглаб подумати, що на світї завжди буває лиш лїто і нїколи не буває осени, нї зими.

Отож темна, бідна, робуча людність повинна пізнати не тілько те, що є тепер, але й те, що було давно і звідки взялось все те, що є тепер, бо тілько таким способом вона пізнає, чому вона бідує.

Доки ми не знаємо, звідки походить наше нещасте, то кажемо звичайно: то божа воля! Тимчасом наші нещастя залежать від поганих державних порядків і ми повинні знати, звідки походять ті погані порядки. Візьмімо такий приклад: більша частина землї тепер в руках невеликого числа богатих людий, котрі не обробляють її, а маса людий не має навіть тілько землї, щоб удержати з неї себе з родиною. Звідки з'явив ся такий порядок? Коли погані порядки заведені людьми, то люди можуть і змінити їх. Щоб дізнатись, як зявились такі порядки і хто їх підтримує, мусимо звернутись до науки про давні часи. Така наука зветь ся історією. З сеї книжки читач познайомить ся з історією Московщини.

Але на сам перед нас можуть спитати, зві-

дки взялась сама наука історії? Як могли люди довідатись про те, що діялось перед тисячею літ? Се було не легко і вчені люди поклали на се богато праці. Найтруднійше було довідатись про ті часи, коли люди не вміли ще писати З тих часів зістались тілько „перекази”, пісні та оповіданя, що переходили з уст в уста, та стародавні могили, в яких знаходять кости, зброю, посуду, гроші, золоті й мідяні оздоби. Все се дає вченим важні вказівки. Наприклад, коло ріки Дніпра і його притоків знайдено в стародавних могилах богато арабських срібних гроший, які зістались від дуже давних часів. Се доказує, що Славяне, котрі жили тодї коло ріки Днїпра ї його притоків, провадили торговлю з Арабами і діставали від них срібні гроші.

Дізнавшись про се вчені стали читати стародавні арабські книги і знайшли в них оповіданя про Славян-Русь, які ще перед тисячею літ їздили по ріці Волзї з своїми товарами в Хазарське царство, а їх товари були шкіри і віск. Отже тодї стало ясно перше, що перед тисячею літ на низах Волги було Хазарське царство, а друге, що Русь в ті часи ловила звірів і займалась лісовим пчільництвом (бортництвом).

От таким способом учені потрошки пізнають давну давнину. А найбільше помагають стародавні лїтописї. Скоро в якім краю люди навчились писати, деякі з них почали записувати, що бачили й чули. Перші лїтописї на Руси появились перед 800 роками Але значно ранїйше,

при самім початку Руси, се-б то більше ніж тисяча літ назад, кругом Руси жили люди, що давно вже навчились писати: Греки й Араби. Їх літописці, описуючи ріжні народи, пишуть і про те, що діялось на Руси. Таким способом учені довідались про самі перші часи руської історії. А з XI віку вже самі Русини, переважно черці, записували все, що діялось по Руси. Часами вояк, що посивів у битвах, ішов на старість у монастир і там в затишку писав своє оповіданє на спомин своїх потомків. Так склались руські літописі. Вони переписувались і ходили з рук до рук, переховувались у монастирах і деякі з них зістались цілі аж до наших часів. Учені збирають ті літописі, порівнюють їх і те, що заслугує на віру, залучають до науки історії.

Заким перейдемо до задуманої історії Московщини, скажемо кілька слів про те, як рахують ся роки в історії. Час в історії рахуєть ся від уродженя Христа на віки й роки. З першого року від уродженя Христа і до сотного тягнеть ся перший вік, від 101 року і до 200 року другий; від 201 до 300 третий вік, і т. д. Наприклад Русь почала хреститись в 988 році, то значить, вона почала хреститись у 88 році десятого віку. Тепер маємо 1917 рік; то значить маємо сімнайцятий рік двайцятого віку.

I.

Початок Руси.

Стародавні мешканції Руси звали себе **Славянами.** Вони оселились на Дніпрі і його притоках у восьмім віці, отже більше ніж тисяча літ назад. Прийшли вони на Дніпро з карпатських гір, із теперішної Галичини, де й тепер жиють Русини і говорять славянською мовою.

Славяне оселились на Дніпрі окремими дворами і кождий двір складав ся з окремої великої неподільної сімї. На місцях тих дворів ще й тепер віднаходять богато **городищ;** се невеликі площі обгороджені ледви видним окопом. На сих площах в стародавні часи находились двори наших предків Славян. Тепер їх розкопують і знаходять в землї кости небіщиків і стародавні хатні річи. Сї городища лежать одно від другого на 4—6 кільометрів.

Вже в ті часи Славяне потроху обробляли землю, але головним їх промислом було мисливство. Вони вже вміли добувати зелїзо і виробляти з нього всякі річи. Вони робили з зелїза наконечники до стріл, топорі (сокири) й сохи; дякуючи сьому вони легко добували собі поживок. Вони розчищали собі в лїсах ниви, ловили богато звірів і розселялись усе далї й далї понад Дніпром і його притоками.

Вони хутко дійшли до озера Ільменя, а потім по ріцї Волхові і до Балтийського моря. Вони вже не тілько для себе добували одежу й поживу, але збирали віск і шкіри на продаж;

у них як зараз побачимо, завязалась торговля.

На схід від Дніпра в напрямі до Дону і Волги тоді простягались величезні степи, і в тих степах, ще до приходу Славян над Дніпром оснувалось Хазарське царство. Спочатку Хазари були кочовниками, але хутко осіли, побудували собі міста і почали займати ся торговлею.

Їх столиця Ітель була коло гирла Волги. Хазяри був нарід мірний; з Славянами вони не воювали, лише провадили торговлю.

Торговля ся спонукала й Славян побудувати собі міста. Ось як се діялось.

Як Славяне навязали торговельні зносини з Хазарами, почали до Славян приїздити хазарські купці, або гості, як їх звали Славяне. Тоді для торгу почали вибирати вигідні місця на березї ріки, куди припливали на човнах звіролови зі шкірами. Спочатку сї торги були лише на якийсь час, а потім сюди почали перебиратись на стале мешканє люди, яких звичайним промислом була торговля.

Потім Славяне почали їздити з шкірами і воском до Хазар, а потім і далї через каспійське озеро (море) і через закаспійські степи до Персів.

Вони спускались також вниз по Днїпру в Чорне море і торгували з Константинополем або Царгородом. Торговельний промисл був корисний, число купців усе збільшалось і хутко на берегах славянських рік, на місцях давнїйших торгів появились великі торговельні

міста: Київ, Чернигів, Смоленьск, Полоцк, Новгород.

Коло кождого такого міста була розкинена сільська людність, що тягла до тих міст. Так повстали на Руси окремі краї: Київщина, Чернигівщина, Новгородщина і инші, кожда з своїм містом. Міщане торгували, а селяне обробляли землю і ловили звірину.

Але таке мирне торговельне житє тягнулось доти, доки Славяне, що жили на Дніпрі, не мали зачіпливих войовничих сусідів. Такі сусіди хутко з'явились. В девятім віці з поза Уральських гір прийшла азіятська орда Печенігів. Хазари не могли спинити сеї орди і вона прорвалась аж за Дон. Печеніги були дикий, войовничий нарід; вони заїняли своїми таборищами полудневі степи і перегородили Славянам торгові дороги на схід. Незабаром вони підійшли до Київа і стали нападати на славянські землї. З того почались великі переміни на Руси.

Доки не було Печенігів, торгові дороги були вільні і міста безпечні. Славяне ні з ким не воювали і не потребували мати війська. Але як прийшла орда Печенігів, Славянам прийшлось боронити свої міста і свої товари в дорозї. В кождій хвилї треба було вистерігатись нападу. Треба було вже не лише обробляти землю, ловити звірину і торгувати, треба було боронити своє житє і своє майно від лютого ворога; се було навіть потрібнійше. Через се воєнне дїло тодї мало велике значінє, міста почали обгороджувати стінами, міщане й селяне

почали узброюватись; всї почали уладжуватись на військовий лад. Отож тодї зявляють ся на Руси Варяги і починають грати значну ролю.

Варягами або Данами Славяне звали виходців із північних сторін Норвеґії й Данії. То були відважні мореходи й вояки. Вони найбільше займались морськими розбоями; плавали по морях коло берегів, заходили в гирла рік і нападали на прибережних мешканців. В разї потреби займались також й торговлею.

Варяги й ранїйше попадались у славянських містах, особливо в Київі й Новгородї(куди їх тягнула торговля з Царгородом. А як на Руси стали потрібні військові люди, то руські торгові міста радо приймали до себе на службу Варягів для охорони торговлї. Є відомість, що Славяне посилали навіть послів за море просити до себе на службу варязьких князї з їх дружинами, однак можливо, що Варяги й сами прийшли без просьби.

Як було, так було, а в девятім віцї в Київі, Новгородї й инших містах появились вже варязькі князї з військом. Про сих перших князїв дуже мало відомо певного; Варяги появились у Славян в десятім віцї, а перші лїтописцї появились аж в одинайцятім віцї, на двіста лїт пізнїйше. Отже про появу Варягів і про перших князїв, Рюрика, Сьвятослава і инших лїтописцї оповідали не те, що сами бачили або чули від очевидців, а тілько недокладні повісти та перекази. Через те то нам так мало відомо про ті часи. Але з одинайцятого віку ведеть ся вже руська лїтопись. З неї можна бачити,

які порядки завелись на Руси через двісті літ по нападі Печенігів і появі варязьких князів.

На чолї стояли, як і раніш, великі торгові міста Київ, Новгород, Чернигів, Смоленск, Полоцк, Мінск і ин. Коло них містились пригороди й села. Кожде місто з своїми пригородами й селами становило осібну волость або князївство і в кождій такій волости був свій князь. Князь збирав на свою користь данину з кождого міського мешканця і з кождого сільського двора; опріч того на користь князя йшли судові кошти або судова вира*). На ті гроші він удержував свій двір і свою дружину.

Князь боронив своє князївство від ворожих нападів. То був його головний обовязок. На війнї він сам вів перед у свойому війську. Військо князя складало ся не лише з дружини. Дружина князя була звичайно невелика; найбогатші князї мали не більше як 500—600 дружинників, що становили ядро війська; головна-ж сила була в самих міщанах і селянах, які в разї потреби всї йшли на війну.

Князь верховодив у воєннім ділї, а разом з виборним посадником творив суд. А всї инші дїла були в руках народного віча і виборних міських старшин.

Вічем звав ся загальний народний схід. Як

---

*) Давна судова назва „вира" взята з німецького „Wehr" оборона, нїби то оплата князеви за оборону людини від напасти. Пізнїйше за польських часів у нас таку оплату назвали „пеня" від латинського слова „poena", кара.

треба було щось рішити, то всїх горожан дзвоном скликали на головний міський майдан. Усї мали право бути на вічу і всї на нім мали рівні голоси. Пригороди й села мали свої віча, а в важних випадках посилали своїх виборних у головне місто. Віче вибирало посадника, тисяцького і міських старостів, які опікувались міськими й земельними ділами. Тисяцький у походах мав під собою земський полк, хоч сам був під проводом князя. Посадник бував на князївських судах, де дбав, щоб не були покривджені люди. В пригодах судили князївські намістники (тіуни) також при виборних старостах.

Але головна власть була в руках народного віча. Воно вибирало міських старшин, воно установляло умову або „ряд“ з князем; воно рішало, чи треба починати війну, чи нї. До приходу варязьких князів Словяне не мали иншої власти крім своїх виборних старшин. З приходом князів з'явилась на Руси нова власть військова. Але побіч сеї військової власти стояла земська сила; побіч князя було народне віче і віче було сильнїйше від князя.

Лїтописцї кажуть, що міста запрошували до себе на княжіне, якого сами хтїли князя, і робили з ним умову. Напр. суздальський лїтописець каже, що Володимирцї „посадили у себе на столї князя Ярополка і свій ряд (умову) з ним зробили (положили) в церкві святої Богородицї.”

В 1146 роцї Кияне зробили умову зі своїм князем Всеволодом, щоб по його смерти у них

княжив брат його Ігор. І дійсно по смерти Всеволода на Київський стіл сідає Ігор і цілує з Киянами хрест „по всій їх волі", як каже літописець.

В 1177. р. Володимирці запросили до себе князя Всеволода, а Ростовці Мстислава; а в Суздалі не було ще князя. Тоді Всеволод переказав Мстиславови: „Тебе Ростовці привели й бояри, а мене Бог і Володимирці; а Суздаль кого схоче, той і буде їм князь!" По смерти Всеволода його син Ярослав приїхав у Переяслав, скликав віче і сказав: „Мій батько пішов до Бога, а вас віддав мені, а мене вам. Чи хочете мати мене у себе?"

З сього всього видно, що князї на Руси хоч мали велику вагу, однак не були самовладними; вони княжили за згодою віча.

Навіть як треба було братись на війну, то й тоді треба було згоди віча. Та се не дивно, бо головна сила була не в князївськім війську, не в його дружині, а в самих міських і сільських мешканцях, які йшли на війну. Все се стверджуєть ся стародавними руськими літописями.

Коли напр. київський князь Ізяслав захотів воювати з Юрієм Суздальським, сином Володимира Мономаха, то Кияне сказали йому: „Княже, ти на нас не гнївай ся; ми не можемо на Володимирове племя руки підійняти!" І не пішли. Ізяслав почав війну з одною тільки своєю дружиною і був розбитий. Иншим разом ті самі Кияне сказали свому князеви: „Всї пі-

дуть на війну; а хто не піде, — того ми самі вбємо".

А коли князь ухиляв ся від виконаня умови з вічем, або поводивсь противно звичаям і не позволяв на віче, то воно могло перемінити собі князя; воно могло просити до себе иншого.

В 1136 р. Новгородці були незадоволені князем Всеславом; вони скликали свої пригороди, Псковичів і Ладожан, і стали радити, як їм вигнати князя. Вони вибрали собі нового князя Сьвятослава Чернигівського, а Всеслава замкнули з жінкою й дітьми в епископськім дворі і приставили трийцять узброєних стражників стерегли його день і ніч, доки не прийде новий князь. Провини Всеславові були такі: 1) По що хотів виїхати з Новгорода? 2) В битві при Ждановій Горі перший утік з полку. 3) Вплутував Новгород у князївські роздори.

Були знов раз Володимирці незадоволені зі своїх князів за те, що вони незаконно збирали собі маєтки. Вони скликали віче і почали говорити: „Ми вибирали собі вільних князів, а сї князї грабують нас ніби не свої волості. Промишляйте, братя!" Вони прогнали Ростиславичів і вибрали Михайла Юрієвича.

В 1276 році Новгородці приради́ли прогнати свого князя Ярослава. „Вони скликали віче, оповідає літописець, покликали князя, списавши на грамоті всю вину його: Пощо ти любиш грати і втішатись, а народом не правиш? Пощо взяв Олексин двір? Пощо взяв срібло від Никифора Мунишкинова і Романа Водди-

шова? По що виганяєш від нас чужоземців, що живуть у нас? Вже більше, княже, не можемо терпіти твоїх насильств; їдь від нас, а ми собі знайдемо князя". Князь почав з поклоном просити віче; обіцяв цілувати хрест на „всій їх волї", але Новгородці відповіли йому: „Княже, їдь геть! Не хочемо тебе, або весь Новгород піде тебе проганяти".

Знов раз Київський князь Сьвятополк став намагатись, щоб Новгородці взяли собі за князя його сина. Новгородці відповіли: „Не хочемо Сьвятополка анї його сина; а як у твого сина дві голови, то присилай".

Оттакі тоді були вічеві порядки. Князь не міг порядкувати самовладно, не міг переступати народних звичаїв, а в кождім важнім випадку мусів просити згоди віча. Про се кажуть, як ми бачили, стародавні лїтописі. Тепер декому се може видаватись небилицею. Пізнїйше бачимо в московській державі зовсім инші порядки. Вже сам нарід не має своєї волї, а порядкують ним без його відома самодержавні правителї як самі хотять, не зважаючи на те, чи добре від того буде народови, чи зле. Ми знаємо, що не завжди так було; ми бачимо, що були часи, коли самий нарід умовляв ся зі своїми князями і примушував їх правити після тих умов. А як князь не сповняв умов, то від нього відбирали престол, і то не був бунт против князя, а законне право народного віча; бунтував ся тоді не нарід, що проганяв свого князя, а князь, що не сповняв своїх обовязків.

Далї ми побачимо, через що змінились сї

порядки і як вільний народ утратив свої віча.

Русь з полудня і зі сходу була оточена степами і відкрита для нападів. З поза Уралу, з Азії, все з'являлись дикі кочові орди і нападали на руські князівства. Найбільше від них терпіло київське князівство. Київ був найбогатше місто. Але як кочовники заняли долішну часть Дніпра і загородили дорогу до Греції, до Царгороду, торговля впала, Київ почав біднїти; богато людий з київського князївства почало переселяти ся на північний схід у лїсові краї Суздальщини і Володимирщини, де потім і зародилось Московське царство.

Таким способом полуденна, степова, найбільше родюча частина Руси найбільше терпіла від нападів і її мешканці були змушені посунутись на північний схід, з родючих полудневих степів вибратись у холодну і менше родючу сторону. Войовничі кочові народи не давали спокійно жити Русинам, руйнували їх і відбирали від них лїпші землї.

Але все-ж таки від перших двох кочових племен Печенїгів і Половців Русини відбивались і не впускали їх у свої границї. В тринайцятому-ж віцї з поза Уралу насунула нова кочова орда, така велика, що трудно було її стримати. Вона вірвалась в середину країни, зруйнувала міста, перебила велику частину людий а решту забрала собі в підданьство. То був наїзд Татар. Ним починаєть ся зовсїм нова течія в історії Руси.

II.

Татарський наїзд і його наслідки.

В степах середної Азії на північ від Китая (Хін) за озером Байкалом кочувало величезне племя Монголів або Татар. На початку тринайцятого віку один їх хан Темучин, прозваний Чинґіз-Ханом або великим ханом завоював усіх инших ханів і зібрав під собою все монгольське племя. Потім він почав завойовувати инші азійські країни і зробив ся паном величезних просторів. Він навіть почав уважати себе володарем всього світа і вмираючи всі землї, які були на захід від Уралу та Каспійського моря, себ-то всю Русь віддав свому онукови Батиєви не дивлячись на те, що сей край не був ще ним завойований.

Татари, правда, ще за житя Чинґіз Хана пробралися у полудневі руські степи, де тодї кочували по Печенїгах Половцї. Половцї звернулись за помічю до руських князїв. Руські князї зібрали всї свої дружини і разом з Половцями пішли напротив Татар, Татари відступились і заваблювали руських князїв. Відважнїйші з руських князїв Мстислав Удалий зі своєю дружиною зайшов задалеко вперед, відділившись необережно від головної сили і був розбитий при річцї Калцї; за ним були розбиті й Половцї; вони кинулись утїкати і розстроїли все руське військо. Се було в 1224 роцї; руське військо було зовсїм розбите. Але Татари на сей раз вернулись назад за Урал; то були тільки

передові сили Чинґіз-Хана. Головний наїзд став ся тринайцять літ пізнійше, коли внук Чинґіз-Хана Батий рушив завойовувати відданий йому край на захід за Уралом.

Татарський наїзд був несподіваний. Ніхто не надіяв ся такого удару. На Руси не знали, що діялось в Азії і не могли собі уявити, які сили мав зібрані Чинґіз-Хан і його наступники.

Батий з незліченою ордою в початку зими 1237 р. перейшов через Волгу, дойшов до Рязанського князівства і зажадав данини. Рязанські князї відповіли: „Як нас не буде живих, все буде ваше". Тодї почалось руйноване і спустошенє. Рязань була завойована перша, потім Москва, Володимир, Суздаль і инші. Усї міста боронили свою свободу з надзвичайною відвагою. Нї одно місто не піддалось Татарам добровільно. А Татари мали такий звичай: котрі завойовані корять ся, тих щадити; колиж противлять ся, винищувати всіх без ріжниці від малого до великого. Русь противилась з незвичайною витревалостію і через те була спустошена до крайної міри. Татари мусіли приступом брати міста, а їх мешканцї гинули в шаленій борбі. „Ліпше бути потятим ніж попасти в неволю", співаєть ся в однїй пісни. Невеличке місто Козельск сім тижнів не піддавалось Татарам, але як на решті було взяте, то в нім була така різня, що кров по вулицях текла річками і малолітний князь Василь утопив ся в крови. Татари прозвали Козельск „злим містом". — Жінок не богато попадало в неволю; деякі воліли смерть і власноручно вби-

вали себе. Богато люда втікало в ліси, але й там гинули з голоду і холоду. Крім Новгорода, Смоленська і білоруських князівств, куди не заходили Татари завдяки лісам та болотам, решта Руси була винищена, ледви десята частина населеня зосталась живою. Київ був завойований в 1240 р. і обернений в купу руїн. Чотири роки Батий воював і руйнував Русь. Потім вернув ся і для головної своєї стоянки вибрав місце над долішною Волгою. Тут, де тепер місто Царев, була заснована ханська столиця „Золота орда".

Оттак Татари завоювали Русь. З вільного краю вона стала тепер улусом (провінцією) ординського царя. Всі руські люди від князя до простого робітника стали тепер його рабами. Давнійше вільне житє скінчилось. Почались нові порядки.

Князї, що лишили ся живі по наїздї Татар, стали їздити в Золоту Орду з поклоном до хана і хан віддав їм князївства в „вотчину", себто в повне володінє, так що вони могли передавати їх своїм дїтям. Тепер вони вже не були вибрані князї вільної країни, а ханські наставники, татарські слуги. Татари не хотїли самі урядувати в завойованім краю; вони жили собі в степах і тільки збирали данину з руського народу: а се найліпше було їм робити через руських князїв. Хани радо й милостиво приймали покірних князїв і роздавали їм руські князївства, але жадали від них повної покірности, а непокірних страшно карали. Князї від разу побачили, що їх князьованє тепер зале-

жне від волї хана, як раніше від народного віча. І почали князї їздити в Золоту Орду з поклонами і добиватись князюваня. Але Татари добре розуміли, що покірність князїв вимушена і що за ними треба наглядати. Тодї хан почав одного з князїв назначати старшим над усіма. Всї инші князї мусїли слухати старшого або великого князя; а як хто його не слухав, то хан посилав йому татарське військо на підмогу. І почалась страшна ворожнеча між руськими князями; кождий з них старав ся догодити ханови, щоб дістати від нього „ярлик" (декрет) на велике княжіне. Вони женились з ханськими дочками, роздавали гостинцї ханським любимцям, а в разї потреби не щадили нї инших князїв, нї свого народу.

Найхитрійшими князями були московські. Вони найлїпше потрафили підхлїблюватись до Татар. Инші князї часами пригадували собі свою свободу, говорили про своїх предків, а московські князї просили у хана лише милости: „Ти вільний цар, — говорили вони, — в твойому улусї твоя воля; кого схочеш, того й обдаруєш."

Татарам подобалась така покірність і вони підвисшували московських князїв перед усїма иншими і доручували їм збирати данину. Московські князї використували й се. Вони збирали більше данини, ніж жадали Татари і решту зоставляли собі. Вони так богатїли, а забогатївши скуповували у біднїйших князїв їх села й землї та збільшували свої володїня. Часто вони силою відбирали инші князївства

і піхто не міг їм противитись, бо за ними стояв сам хан, а хан був паном над руською землею; руський нарід був у татарськім ярмі.

Яке-ж воно було, тее ярмо? Бо-ж Татар не було вже на Руси. Вони зруйнували край і вернули назад у степи. Але на своє місце вони назначили намістників, руських князїв; через князїв вони й правили Русею, через них вони й зробили Русь невільною. Татарське ярмо було в самім татарськім пановашю, яке замінило собою давнійші вільні вічові порядки. Давнійше князь правив за згодою народного віча; тепер він вже до віча не належав; його власть була йому надана Татарами. Хан був повним паном над князем, а князь був повним паном у своїм князївстві. Отсе й було татарське ярмо; полягало воно на самовласти князїв і рабстві народа.

Тепер докладнїйше оповімо, якими способами виростала Москва і як замість кількох виборних князїв запанував на Руси оден невиборний і самовладний князь або цар.

III.

Зміцнене московських князїв.

Першим старшим, або великим князем, настановленим Татарами, був Александер Невський. Син його Данило був московським князем. По смерти Данила московським князем зробив ся старший його син Юрій. Велике князївство дістав тоді в Орді тверський князь Михайло. З того часу й почалась люта борба за

велике княжінє між тверськими й московськими князями.

Юрій сам поїхав у Орду, придбав собі любов хана Узбека, оженив ся з його сестрою Кончакою і вернув ся в Москву з татарським військом. Вернувшись він розпочав війну з тверським князем Михайлом, але був побитий. Його військо було розбите, а його жінка Кончака попала в неволю до Михайла і в неволї хутко померла; пройшла поголоска, що її отроєно. Тоді Юрій поспішив у Орду до хана на скаргу. Хан завізвав Михайла до себе, обвинував його за смерть своєї сестри і велів убити, а великим князем зробив московського князя Юрія. Але син убитого Михайла, Дмитро, прозваний „Грізні Очи”, пімстив ся за смерть свого батька і сам убив Юрія, а за се був страчений ханом. Тоді московським князем став брат Юрія Іван Данилович Калита, а тверським князем брат Дмитра Александер.

Александер обіцяв ханови збирати від свого народу подвійну дань і дістав за се ярлик на велике княжінє. Але хан не довіряв Александрови і послав у Твер свого урядника Чолкана з купою узброєних Татар, щоби наглядали за Александром. Сї Татари звикли поводити ся з Русею як з рабами, допускати ся в Твері всілякої самоволї і дуже дратувати Тверян. Князь казав народови терпіти, але не було вже сили терпіти. Одного разу Татари захотїли відняти від диякона Дюдка молоду кобилу. Диякон кликнув клич. Задзвонили в вічевий дзвін. Нарід збіг ся і вирізав Татар.

Як зачув про се московський князь Іван Калита, поспішив у Орду, дістав там ярлик на велике княжінє і пішов з Татарами карати Тверян. З ним було пятьдеять тисяч Татар. Проходячи через суздальські землї він зажадав, щоб суздальський князь прилучив ся до нього, і той не смів відмовити. Ся сполучена сила Татар, Москвичів і Суздальців зимою війшла в тьорські землї і почала палити міста і села, вбивати людий старих і малих. Князь Александер з братом Константином утекли до Пскова. Так були зруйновані Кашин і Твер; весь твердський край був спустошений і обезлюднений.

Упоравшись у Тверi Іван поїхав у Орду до Узбека. Узбек дуже його хвалив і від тодї становище Івана Калити ще більше зміцнилось. Та рівночасно приїхав з поклоном до Узбека брат Александра тверського, Константин. Узбек приймив його милостиво і наставив його тверським князем, але наказав Іванови а з ним і всїм руським князям відшукати Александра і вислати його в Орду на кару. На підставі ханського приказу Іван з Митрополитом Теогностом, суздальським князем і тверським князем Константином приїхав в Новгород, а звідти послав до Александра послів. Александер вже згодив ся їхати до хана, „аби не давати християн на погибель поганцям", але Псковцї відмовили його: „Не їдь, пане, в Орду; що буде, те й буде, ми готові вмерти з тобою".

Одержавши відмовну відповідь, Іван пішов війною на Псков, а митрополит Теоґност,

щоб догодити Іванови, прокляв Псковичів і відлучив їх від церкви. Тоді Александер утік на Литву.

Митрополити з початку жили в Володимирі, але як побачили, що московські князї вбивають ся в силу, перебрались у Москву і завсїгди підтримували в усім московських князів.

Таким способом Іван при помочи Татар знищив свого противника, тверського князя; тепер до нього належали крім Москви Можайск, Коломна, Руза, Звенигород і Серпухов. Инші князї мусїли підлягати Іванови. Суздальський князь зробив його помічником; по його смерти Іван прилучив до своєї держави місто Володмир над Клязьмою, а новий суздальський князь мусїв задовольнятись тим, що полишив йому московський князь. Іван віддав свою дочку за ярославського князя, а другу за ростовського і самовладно господарив у володїнях своїх зятів. Міста Углич, Галич і Білозерськ Іван відкупив у їх князїв; крім того він купував ще богато сїл.

Але йому знов загрозила несподївана небезпека. Давнїйший тверський князь Александер занудив ся на чужинї.

Він післав у Орду свого сина Федора довідатись, чи є для нього яка надїя на прощенє і прихильність хана Узбека. Федір принїс йому з Орди радісні звістки. Тодї Александер поїхав у Орду і пішов просто до Узбека.

Лїтописцї кажуть, що він сказав таку промову: „Пане, самовладний царю! Коли я зро-

бив тобі богато лиха, то тепер прийшов приняти від тебе житє, або смерть. Як Бог вложить тобі в душу, а я готовий на все!"

Узбекови подобалась така покірність Александра. Він вибачив йому, приймив його з великими гонорами і відпустив до дому з правом знов стати тверським князем. Його брат Константин, що був тепер тверським князем, відступив йому княжіне добровільно.

Поворот Александра був сильним ударом для московського князя. Його заклятий ворог знов придбав ласку хана і міг тепер шкодити йому. Іван Калита знов поспішив у Орду і взяв з собою своїх синів, щоби показати ханови будучих вірних татарських слуг.

Приїхавши в Орду, Іван віддав ханови гостинці і старав ся всякими способами оббрехати тверського князя і се йому вдалось. Узбек післав свого довіреного Істрочея кликати Александра в Орду.

Іван навчив Істрочея казати Александрови, що хан хоче показати йому свою ласку і зробити його великим князем. Але Александер догадав ся, що тут щось кнуєть ся. „Як я піду в Орду, — говорив він, — то буду страчений, а як не піду, то прийде татарське військо і богато християн перебє і забере в неволю. Краще я один прийму смерть". І він поїхав.

Як приїхав Александер в Орду, то Татари, прихильні до нього, сказали йому, що його справа дуже погана. „Цар хоче вбити тебе, — сказали вони. Тебе сильно перед ним очорнили"!

Александер цілий місяць ждав своєї судьби. Нарешті прийшли ханські післанці Беркан і Черказ, ухопили князя і повели до ханського вельможі Тавлуґ-беґа. „Забийте його!” наказав Тавлуґ-беґ. Татари повалили на землю Александра і його сина Федора, вбили їх, а потім відрубали їм голови.

В Москві була тоді велика радість. Іван Калита не тілько збув ся свого ворога, але знов придбав собі велике довіре в татарського хана. Тепер він міг бути спокійний за себе і за своїх синів. Він лишив їх у Орді. По смерти Александра вони вернулись з Орди з великими почестями.

Оттак міцнів і ріс московський князь. Опираючись на Татар, він ослабив і підгорнув під себе инших князів, а щоб осягнути се, він не вагав ся приводити татарське військо і пустошити руський край. По смерти Івана Калити так само поводились і його сини. Хутко московські князї прилучили до своїх земель сусідні князївства і стали самовладно господарувати на Руси. Вони прняли вже від Татар самовладні звичаї.

Післаний в Ростов від Івана Калити боярин Кочева, лютував над мешканцями, а одного визначнійшого боярина, Аверкія на імя, казав прилюдно повісити за ноги і немилосерно бити кіями. Появилась і смертна кара, про яку давнійше не чувано на Руси. В 1379 році в Москві перший раз відбувалась прилюдно смертна кара: відрубали голову синсви остатнього московського тисяцкого, що дав-

нійше командував земським військом. Появилась кара „бите кнутом”; ся ганебна кара, що відбувалась на многолюдних торговицях, також давнійше не була знана на Руси; сей звичай зачав заводитсь при синї Дмитра Донського. Та й само слово кнут, не руське, а татарське.

IV.

Поневоленє Новгорода і Пскова.

Тепер вже ніщо не стояло на заваді самовладству московського князя. Тілько північно-західний куточок Руси був ще вільний; там були ще вільні міста, не зруйновані Татарами, там держали ся вічові порядки. Тими вільними містами були власне Новгород і Псков. Новгородці і Псковяне не вважали себе підданими московського князя. Особливо Новгород дуже пильнував своєї свободи. То було велике і богате місто; воно вело велику торговлю з нїмецькими містами і володіло широчезними землями в теперішнїх Вологодській та Пермській ґуберніях, над ріками Двиною, Печерою і Камою. Відти в Новгород ішли дорогі футра, а з Сибіру — закамське срібло.

Але свобода не може жити поруч з самовладою. Або одна або друга мусить згинути. І ось московські князї зачали довгу боротьбу з Новгородом та Псковом.

Ще Александер Невський на жаданє Татар змусив був Новгородців платити данину разом з иншими землями. Вони на се згодились,

але вдержали у себе давнійші порядки: вибирали свого посадника, самі запрошували собі князів.

В 1332 році Іван Калита вернув-ся з Орди, де дуже втратив ся на гостинці, і почав придумувати, як би йому добути грошей. Він згадав, що Новгородці мають закамське срібло. В сибірських краях за рікою Камою з давних давен добували срібну руду, а Новгород мав у своїй власти Двинську і Пермську околицю, а подекуди й Зауральські краї і діставав відтам срібло. Іван Калита зажадав, щоб Новгород віддав йому сі дохідні країни, а для певности захопив міста Торжок і Біжецький Верх. Новгородці післали до нього свого епископа і просили його взяти пятьсот срібних рублів. (срібний рубель значив тоді пів фунта срібла), але він не пристав на згоду.

Тоді Новгородці зробили спілку з литовським князем Ґедимином, прикликали собі за князя сина його Наримонта і назвали його при хрестї Глїбом.

Іван Калита налякав ся сього союза, бо Ґедимин був сильний і войовничий литовський князь. Злякавшись він сам приїхав до Новгорода і замирив ся з Новгородцями. Новгородці були дуже раді з сього.

Але по трох роках Іван Калита несподївано зірвав мир і післав своє військо, щоб захопило новгородські землї над рікою Двиною. Однак зей замір йому не вдав ся. Новгородці розбили військо і прогнали зі встидом.

Внук Івана Калити, Дмитро Донський, при

якому Москва була зруйнована Татарами, також захотів наповнити свій скарб коштом Новгорода. Він зібрав велике військо і вдаючи, що хоче ніби то покарати ушкуйників *) за те, що пограбили Кострому та Ярослав, пішов зимою 1386 р. походом у новгородські землї, палив і руйнував новгородські села. Новгородцї післали до нього своїх послів просити мира і згодились заплатити йому 8.000 рублїв. Дмитро не згодив ся на просьбу, похваляв ся, що піде далї і захопить Новгород. Новгородцї наважились боронити ся до остатнього і всї, хто тілько міг, узялись за зброю. Але вони ще раз післали до Дмитра двох архимандритів, сім послів і пять богатих міщан від пяти дїльниць міста просити мира. Дмитро розміркував, що його упертість може допровадити Новгородців до розпуки і згодив ся взяти 8.000 руб., а крім того застеріг собі ще від Новгородців що-річну данину.

Сїмдесять лїт по тім внук Дмитра Донського Василь Темний знов пішов війною на Новгород і розбив новгородське військо. Новгородцї були змушені просити у нього мира. Мо-

---

*) Ушкуйниками називались новгородські вольні вояки, немов пізнїйші наші козаки. З давен давна новгородські смільчаки, особливо з молодїжи, плавали на невеличких човнах (ушкуях) у низ по великих ріках і забігали далеко в краї півдних фінських племен. Власне вони здобули для Новгорода широкі землї над Двиною, Пермщину та Вятщину Не рідко вони грабили й руські землї.

сковський князь змусив їх заплатити 1600 рублів, а надто давати щорічний податок, і опріч того — не писати більше вічових грамот від імени „Господина Великого Новгорода", як писали доси, а писати грамоти від імени великого князя московського і прикладати велико-князівську печатку. То значило вже зректись своєї свободи і віщувало скорий кінець Новгорода.

Новгородці чули близьку біду і ненавиділи московського князя. В 1460 році Василь Темний приїхав до Новгорода з синами Юрієм і Андрієм. Новгордці зібрались на віче і задумали вбити його з дітьми. Але архієпископ Йона відмовив їх: „З сього не буде нам жадної користи, — казав він; лишить ся ще один син, старший Іван. Він випросить у хана військо і зруйнує нас".

Сей самий старший син Василя Темного, Іван Василєвич і поконав Новгород. Ще за житя його батька в Новгороді були відважні люди, що думали над тим, як би їм виратувати свою вітчину від московської самовлади. На чолі їх була богата вдова, посадниця, Марта Борецька і два її сини Дмитро і Федір. Було ясно, що Новгород не оборонить себе власною силою від Москви і прихильники Марти Борецької хотіли просити помочи у литовського князя Казиміра, що був разом з тим і королем польським.

Іван Василєвич довідав ся про се і післав сказати Новгородцям: „Люди новгородські, опамятейте ся і не забувайте, що Новгород

— дідівщина великого князя; не робіть лиха, а жийте по старому". Новгородці зібрали ся на віче і видали таку відповідь: „Новгород не є дідівщина великого князя; Новгород сам собі пан".

Прихильники Марти Борецької переперли, щоб уложити умову з Казиміром, і Казимір зобовязав ся боронити Новгород від московського великого князя.

Тоді Іван Василєвич зібрав велике військо і виправив його в новгородські землї та наказав йому палити всї новгородські пригороди й села і вбивати без розбору старих і малих. Його ціль була — знесилити новгородську землю.

Новгородці вислали своє військо, але його розбили зараз. Чотири його ватажки, між ними й Дмитро Борецький, попались у неволю. Їм відтяли голови.

Тоді Іван Василєвич сам пішов на Новгород. Новгордоці ждали помочи від Казиміра, але їх послів перехопили Москалї і поміч не приходила. Нарід упав в розпуку і післав свого архієпископа просити у великого князя помилуваня.

Московський князь зажадав, щоб Новгород зрік ся Казиміра, відступив Москві частину двиньских земель, заплатив 15,000 рублїв данини і не писав більше вічових грамот.

В часї сеї війни новгородський край був так зруйнований і обезлюднений, що московському князеви стало ще лекше упоратись з ним.

На другий рік він відібрав від Великого

Новгорода Перм, а ще по чотирох роках, користаючи з того, що Новгородці стратили трох його прибічників, знов рушив з військом карати Новгород огнем і мечем. Московські загони були розіслані по всій новгородській землн і мали наказ палити людські оселї і нищити людий. До того московське військо захопило підгородні монастири і обложило місто. Народ не мав сили боронити ся збройно, помочи не було в кого просити і нї звідки не можна було ждати. Архіеписком знов поїхав з послами в табор великого князя і сказав, що Новгород згоден на все. Новгородців змусили присягнути на покірність великому князеви. Кождий Новгородець повинен був доносити на другого Новгородця, коли чув від нього що будь поганого або й доброго про великого князя. Вічовий дзвін зняли і відвезли в московський табор. Великий князь казав схопити, закувати і відставити до Москви всїх оборонців новгородської свободи, між ними й Марту посадницю, а маєтки їх казав записати на себе.

По році довідавшись, що Новгородці таки заміряють визволити ся з під його власти, Іван знов зібрав військо і пішов проти Новгорода.

Новгородці прогнали московських намістників, вернули вічові порядки і знов вибрали посідника і тисяцького. Але по короткій борбі вони піддались і відімкнули брами. Іван казав схопити сто пятьдесять головних змовників, мучити їх на тортурах і потім стратити. За

раз по тім більше як вісім тисяч родин замож них горожан вивезено з Новгорода і розселено по московських землях, а їх маєтки записано на великого князя. Богато тих вигнанців повимирало в дорозї, бо їх пігнали, не давши навіть вбратись як слїд. На місце вигнаних Нов городців у Новгород навезено Москалїв.

Оттак упорались московські князї з Новгородом. Такаж доля випала й для Пскова. З сим упорав ся син Івана Васильевича, Василь Іванович. В 1510 роцї Псковян примусили присягнути московському князеви і відібрали вічевий дзвін. Псковичі плакали по своїй волї. „Хиба дїти при грудях не плакали", — оповідає лїтописець. З триста найзаможнїйших людий відставлено до Москви, а їх землї й двори були роздані московським людям.

По знесеню свободи згинуло й богацтво Новгорода й Пскова; торговля майже спинилась, бо московські намістники грабували німецьких купців і ті перестали їздити. Як упав Київ, то один Новгород звязував ще Русь з иншими европейськими державами. Сюди при їзджали чужоземні купцї, привозили заграничні товари, і Русини від них довідались, що дїялось на білім світї. А як упав Новгород, усе се спинилось і Московщина на довго відрізалась від культурнїйшого світа. Аж Петро Великий знов і то на силу запровадив зносини між Московщиною й иншими державами, чи, як мовляв Пушкін, „прорубав вікно в Европу"

V.

Упадок татарського ярма.

Тимчасом, як московські князї зміцнювали свою власть і забирали до своїх рук усї руські землї, величезне татарське царство, що обіймало всї краї над Волгою і над Чорним Морем, підупало й зовсїм розпадалось. В нїм ішли внутрішні роздори. Чанібека, сина Узбекового, вбив його ж син Бердибек; а Бердибека вбив воєвода Наврус і оголосив себе ханом. Але хутко й Навруса вбив другий воєвода Хидир, і оголосив себе ханом; потім і Хидиря вбили. Орда подїлилась; у нїй зявились два хани нараз. Одного з них підпирав сильний воєвода Мамай. У Москві тодї не знали, якому ханови посилати гостинцї і в кого просити великокнязївського ярлика. — Однак хутко вдалось тверському князеви достати сей ярлик від Мамая. Тодї тверський князь пішов війною против московського князя Дмитра Донського, але був розбитий і мусїв замиритись. Тимчасом Мамай сам зробив ся ханом і загадав покарати московського князя за те, що той за нїщо мав ярлик, який він видав тверському князеви: він післав проти нього мурзу Беґіса з військом. Московський князь Дмитро пізнїйше прозваний Донським, вийшов проти татарського війська і розбив його на березї Вожи (в рязанській земли). Москалї перестали вже боятись хана, він перестав бути для них страшним.

Тоді Мамай задумав нагадати Руси часи Батия і зібрав величезну орду. Але й на Руси у всіх загорілось бажанє визволитись від Татар. Московський князь не потребував приневолювати до війська: всі самі спішились зі всіх князівств. Літописець каже, що до Дмитра зійшлось сто пятьдесять тисяч вояків.

Військо Дмитрове стріло сили Мамаєві на Куликовім полї, де вливає ся річка Непрядва в Дон, дня 6 вересня, 1380 р. В першій годинї почалась сїча, якої по словам лїтописця не було ще на Руси. Величезне Куликове поле на десять верств було вкрите вояками. Кров лилась мов уливний дощ; усе змішалось, різались муж з мужем. В московськім війську були такі, що не бачили ще битви; на них напав страх і вони пустились на втеки; Татари з страшним криком сунули за ними ї били їх. Здавалось, московське військо програло битву.

Але в західнім боцї поля стояв у засїдцї віддїл добірного руського війська під проводом серпуховського князя Володимира Андрієвича і литовського днязя Боброка, який приїхав служити Москві. Побачивши, що московське військо втїкає, а Татари женуть за ними, Володимир Андрієвич хотїв зараз кинутись на ворога, але Боброк стримав його, аж поки все татарське військо не пройде поуз них. Тодї сей віддїл стрілою кинув ся на Татар, які зовсїм не ждали нападу. На все Мамаєве військо напав страх. Зайняті з двох боків Татари покидали зброю і кинулись утїкати, що було сили. Побідителї гнали їх зо трийцять кільо-

метрів. Побіда була повна.

Московське військо побідило через те, що всї північно-руські землї: московська, володимирська, суздальська, ростовська, білозерська, нижегородська, муронська, псковська, і брянська сполучились. То було всенародне ополчене. Заслуги московського князя не було майже ніякої; описуючи битву, лїтописець навіть не згадує про нього. Одна Москва не здужалаб побідити Татар, та й московські князї зовсїм не були відважні, як се хутко виявилось на дїлї.

Два роки по куликівській битві зза Уралу прийшов потомок Батия Тохтамиш. Він відібрав від Мамая панство і надумав покарати Москалїв за непокірність. Зібравши орду він пішов просто на Москву. Московський князь Дмитро Донський пішов на зустріч Татарам, але потім злякав ся, покинув свою столицю і втїк до Костроми і там замкнув ся. Тохтамиш підійшов до Москви, взяв її хитрощами і вимордував усїх мешканців; Татари обрабували і спалили місто. Потім Татари розсипались по инших містах, зруйнували Зневигород, Юріїв, Дмитрів, Можайськ. Усюди вони вбивали людий, або гнали їх в неволю. Настали батиївські часи; але тодї князї гинули разом з народом, а тепер московський великий князь замкнув ся з родиною в Костромі; инші князї також ховались, або спішили з поклоном до розлютованого хана; один серпуховський князь Володимир Андрієвич не зрадив себе: він виїхав з Волоколамська, напав на татарський відділ,

розбив його і взяв богато Татар у неволю. Се так налякало Тохтамиша, що він почав зараз відступати і вернув ся назад в Орду. Але Московщина була знов зруйнована і знов мусіла платити Татарам данину. Московський князь не потрафив боронити навіть свою столицю.

Двайцять літ по нападі Тохтамиша, син Дмитра Донського, московський князь Василь знов перестав платити данину татарському ханови. Тоді татарський полководець Едіґі несподівано напав на Москву; Василь Дмитрович, як і його батько втік до Костроми, а оборону Москви доручив тому-ж таки відважному князеви Володимирови Андрієвичови. Татари не здужали взяти Кремля (московської твердині), але за те спустошили богато московських міст і сіл. Потім Василь їздив в Орду; кланяв ся ханови, завіз йому данину, й обдарував ханських вельмож.

Минуло ще сімдесять літ. В Москві князював син Василя Темного, Іван Третій, той самий, що доконав Новгород. Золота Орда уже розпалась на декілька окремих царств; появилось казанське царство і кримське царство. Татари так знесиліли, що одного разу вятські ушкуйники спустились у низ по Волзї і обрабували ханську столицю Сарай. Московський великий князь перестав платити данину ханови і тілько часами посилав гостинці. Але хан Золотої Орди Ахмат в надії на поміч литовського князя пішов походом на Москву. Іван Василевич сильно затурбував ся. Він не був відважний і пригадав собі Тохтамиша. Він післав

вперед військо під проводом сина, сам лишив ся в Москві, а жінку свою Софію, та всі свої скарби відставив у Біле Озеро. Народ довідав ся про се з невдоволенєм і ремствував; він хотїв, щоб до війська їхав сам князь. „Але там, — каже лїтописець, — окружили його такі самі боягузи, як він сам, богато сріблолюби, череваті зрадники. Вони казали йому: „Не йди в битву, великий государю, а лїпше втїкай; так робили прадїд твій Дмитро Донський і дїд твій Василь Дмитрович". „Іван Василєвич піддав ся їх намовам і вернув до Москви". Та там він застав народні розрухи. Нарід і доси не любив своїх князїв, а лише бояв ся їх. А тепер почав явно говорити:„Ти, пане, так князюєш над нами: доки тихо і спокійно, ти рабуєш нас, а прийде біда, ти нас кидаєш. Сам розгнївав хана, не платив йому данини, а тепер віддаєш нас усїх Татарам".

Духовеньство також підняло голос; архіепископ ростовський Вассиян говорив Іванови: „Ти боїш ся смерти, але-ж ти не безсмертний. Коли боїш ся, то передай своє військо менї. Я хоч старий, але не щадитиму себе". Тодї Іван злякав ся народного повстаня і поїхав до війська.

Тимчасом виявилось, що хан Ахмат сам бояв ся московського війська; його Татари були погано одягнені, а вже починались морози. Коли він побачив, що Москалї хотять битись, то повернув назад у степи. Хутко потім Ахмата замордовано (6 січня 1481 р.) а його наступники були нї до чого не здалї. Сей властиво

час і вважаєть ся часом повного визволеня Руси з під татарського ярма. Хоч і потім Татари довго ще непокоїли руські землї своїми нападами, але то були вже шматки колишньої Золотої Орди; тепер Татари не могли вже покорити всеї руської землї, а лише грабили її пограничні части. Найбільшу силу мало якийсь час кримське ханство, та воно найбільше дало ся в знаки Україні; Московщина терпіла від нього мало.

VI.

Наслїдки татарського ярма.

Так ось ми бачили, що не московські князї визволили північну Русь з під Татар, але саме татарське царство прийшло в безладє, розпалось на части і не могло втримати свого панованя на Руси. Але татарське ярмо гнуло московський народ мало не двістї пятьдесять лїт і не минуло для того народу безслїдно. Поглянемо тепер, які зміни в житю московського народу зробили Татари. Вже наперед можна сказати, що ті зміни були не на добро, а на лихо, бо неволя нїколи не приносить народови добра.

Ми вже бачили, що замість давнїйших свобідних вічових порядків, Татари завели новий уряд. Давнїйше князя вибирав нарід, а як хто дістав князївство від батька, або старшого брата, то тілько за згодою народного віча. Але се не така ще важна річ. Не те найважнїйше, який сам князь, а те, яка над ним устава, який

загальний порядок у державі. Князї могли бути добрі й погані; одні хотїли служити свойому краєви, а другі дбали про свою власну користь. Але скоро побіч князя істнувало народне віче, то воно наглядало за поступками князя, і князь не міг наробити богато лиха; коли робив на шкоду народу, віче спиняло його, а в крайньому разї могло відобрати від нього власть і вигнати його з міста. Народ був понад князем. „Новгород не дїдівщина великого князя; Новгород сам собі пан", — відповіли Новгородцї Іванови Василєвичови. Такий був лад у давній вічевій Руси; через те Псковяне й оплакували свій старий вічовий дзвін.

А татари завоювавши північну Русь зробили її мешканцїв своїми підданими, і для збираня податків приставили давнїйших князїв. Князї були ті самі, але лад був уже инший. Тепер князь не залежав від народного віча. Тепер князь повинен був пильнувати користи хана, а про народ йому було байдуже. Коли хан був задоволений, то князь міг у своїм краю поводитись як хотїв; а хотїв він, розумієть ся, перш усього своєї власної користи. Нарід не мав тепер змоги спинити князя, не дозволити йому того, що корисне князеви, а некорисне народови. Тепер по сторонї князя стояв хан; віче не мало сили; воно не могло скинути князя; нарід без опору мусїв слухати князя; нарід був поневолений Татарами і князь був поставлений понад народом. Князь бояв ся тепер тілько лютого татарського царя і коли приїздив у Золоту Орду, то мусїв кланятись йо-

му аж до землї. Але зате дома у себе він нїкого не бояв ся; він на хана опирав ся і через него зміцняв свою власть. Ми бачили, яким способом московські князї стали великими князями, як вони забирали під себе инших князїв, як насильством або купівлею прилучали до московського князївства инші володїня і як нарештї забрали до своїх рук новгородські богацтва та новгородські землї.

Тепер нїхто не сміє спротивитись великому князеви московському; коло нього зібралось богато бояр прислужників, тоб то людий, що жили не з працї, а зі служби князеви, і такі називали ся „служиві люди". У князя було велике військо; за ним стояло всїми способами і висше духовеньство. По 250-лїтнїй неволї московський нарід перестав навіть згадувати про давнїйші вічеві порядки; тепер усе було перероблене на инший лад; тепер порядкували не виборні посадники і тисяцькі, а князївські „служиві люди", князївська двірня, князївські „дворяне". Замість плати князь роздавав їм заселені хлїборобські землї, з яких вони мали годувати себе, а за се вони служили князеви й виконували його волю. Ось такий завів ся лад у московськім князївстві завдяки татарському наїздови, завдяки тому, що Татари поневоливши московський нарід, заснували на його карку самовладу московських князїв.

А щож сталось, коли Золота Орда ослабла й розлетїлась і коли Московщина отрясглась із татарського ярма? Може повстала в нїй яка переміна? Нї; упадку Татар нїхто на-

віть не завважив. Усе лишилось так само, як було й при Татарах. Золота Орда згинула, але лад, який запанував при Татарах не змінився; що раз було знищено, не верталось уже назад. Татарська неволя зробила вже своє; вона переробила Московщину на свій лад, уґрунтувала в Московщині князівську самовладу. Московський великий князь став повним паном у своїй землї. Коли Татари завоювали московський нарід, то свою власть передали князям; ся власть тепер лишилась в руках московського князя. Коли в степах був замордований остатнїй хан Золотої Орди, то московський князь уже давно перед тим заступав його місце для північної Руси. Через те то й не було жадних перемін по знесеню татарської неволї. Неволя вже вкорінилась в нутрі Московщини, вросла в порядки і в самі душі московського народу. Скрізь розрослось „раболѣпіе”. Москалї стали по татарському звичаю кланятись московському князеви до землї. Князї стали лютими. Тюрми переповнювались, а битє „кнутом” (батіг) стало звичайним явищем; почали вживати лютих тортур (мук при слїдствах) і страшних, прилюдних смертних кар. От такі були наслїдки татарського панованя над Московщиною.

VII.

Внутрішний устрій московської держави.

Ми знаємо, що варязькі князї прийшли княжити в руські міста зі своїм військом. Кождий

князь мав свою невеличку дружину, яка творила ядро війська; головна-ж сила підчас війни складалась із міських і сільських людий.

Військо князеве завсїгди було при ньому; коли князь переїздив княжити в инше місто, то й військо його переїздило разом з ним; а ми знаємо, що в стародавній Руси князї часто переходили з одного князївства на друге, то й військо їх не мало сталого осїдку. Військо се набиралось з відважних людий, яких князь приймав до себе на службу і платив їм. Старші з них звались боярами, а молодші отроками, боярськими дїтьми або дворянами.

Але по татарськім наїздї князї вже не переїздили з одного князївства до другого. Їх уже не вибирали і не прикликали до міста. Князївства давали їм хани в дідицтві, на власність для них і потомства. Тодї й військо князївське перестало їздити з одного місця на друге за своїм князем.

Коли московські князї почали набиратись сили і богатїти, то до них на службу почали стягатись військові від усїх инших князїв і приїздити до Москви, де для них було кориснїйше служити. В Москві їх з охотою приймали на службу, бо се було дуже корисно для московського князя: инші князї слабли, їх військо зменшувалось, а військо московського князя все збільшувалось і збільшувалось.

Тепер уже головне військо московського князя складалось не з земського ополченя, як було давнїйше, коли князь мусїв звертатись за військом до віча, а віче могло згодитись

на війну, а могло й не згодитис., коли уважало війну некорисною і непотрібною. Тепер московський князь мав своє власне військо з служачих людий або дворян.

Ті служачі дворяни були такі самі темні люди як і всї тодї, бо тодї мало хто вмів читати і писати, і то більше з духовеньства; а бояри і дворяне освітою не відріжняли ся від селян. Часами, як треба було доповнити військо, дворянами робили боярських хлопів. Але ставши дворянином, чоловік робив ся висшим від звичайних чорних людий, ставав царським слугою, а царі звичайно старались підвисшити своїх слуг. Дворяне не платили жадних податків; а хутко московські князї почали робити їх „поміщиками". Замість плати своїм слугам вони почали роздавати їм села. Селяни в тих селах мусїли утримувати такого пана, платили йому гроші і обробляли для нього частину землї. А пан на кожде жадане царя мусїв виїздити на війну кінно з власною зброєю. Ось так почала ся панщина. З початку селяне могли переходити від одного пана до другого. Землї вільної тодї було богато, а що земля без селян не мала жадної вартости, то через те дворяне-дїдичі мусїли переваблювати до себе селян з чужих сїл, обіцюючи їм усякі полегкости.

А коли пан дуже кривдив селян, то вони самі втікали туди, де їм було лїпше; найчастійше втікали до богатих панів і на манастирські землї. В тім був ще ратунок для селян, і пани не могли зробити їх повними рабами доти,

доки було вільно переходити від одного пана до другого. Але се панам, особливо біднійшим було дуже не до ладу, бо у них було селянам найтяжше. І дворяни стали добиватись, щоб селян зовсім прикувати до землї, щоб вони не могли переходити від одного пана до другого, а завсїгди зоставали в однім місци. Потім вони таки добились свого. Далї ми побачимо, як за царя Олекси Михайловича всякий перехід був заборонений для панських селян. Їх повернули на панщизняних рабів або кріпаків.

Роздаючи своїм слугам замість платнї залюднені землї, чи дбали московські царі, щоб як будь забезпечити селян від утиску панів? Нї, про се вони не думали. Роблячи дворян дідичами, московські князї і потім царі дбали тілько про свою користь. Їм потрібні були слуги, їм треба було, щоб дворяни були їм вірні, а про селян їм було байдуже; вони віддали селян панам на повну власність. В сьому московські царі поступили зовсім так як Татари, коли завоювали московську землю. Татарам була потрібна данина і вони доручили московським князям збирати її; а як збирали її князї, що робили в своїх землях, в те Татари зовсїм не входили; аби тілько привозили їм данину і як мож найбільше подарунків. Так було і з дворянами; щоб притягнути їх до себе на службу, московські князї а потім царі роздавали їм села і піддавали їм селян; а як господарили пани, що вони робили в своїх маєтках, в те московські князї не входили. І по-

чали пани брати селян собі в двірню, стали їх бити й мучити, як самі хотіли, а нарешті стали продавати як худобу. І так тяглось в Росії аж до 1861 року, коли було знесене отсе кріпацтво. Більш двіста пятьдесять літ були селяне в панській неволї. Після татарської неволї для них настала ще тяжша панщизняна неволя. А причина сього була в князївській самовладі, що замінила татарське ярмо.

Опріч панських селян були ще державні, або „чорносошні", як їх тоді звали. Вони платили чинш просто до княжого скарбу. Для збираня податків і для суду над ними князї назначували тих панів. Крім податків сї селяни мали богато повинностий, як ось дорогова (робленє доріг), ямська (даванє підвод) і ин. Були ще дворецькі селяни; сї уже належали до самого царя; потім звали їх „удільними".

Купцї і ремісники по містах також були обложені всякими податками і повинностями. От такий то лад запанував у московській державі. На чолї стояв самовладний цар, що не питав ради і не потребував згоди народу. Він мав слуг, бояр і дворян, що творили висшу верству людий; а весь робочий нарід, купцї, ремісники й селяни творили низшу верству, що платила податки; до того більша часть селян була в панській неволї. Як же жилось народови при такім устрою?

VIII.

Цар Іван Грізьний.

В р. 1532 по смерти Василя Івановича, того самого, що знищив Псков, московським великим князем був зроблений його син Іван, що мав лише три роки, а правити почала його мати Олена Глинська з своїм любимцем Талепньовим-Оболенським. Уже з дитячих літ Іван відзначав ся лютістю. Ще дитиною для забавки він кидав котів з високих бальконів і тішив ся їх муками; маючи тринайцять літ набрав він собі хлопців із значнійших родин і з ними верхом їздив по місті, топтав і бив людий, а опікуни та їх підхлібники хвалили його за се й говорили: „Ото буде хоробрий і відважний цар!"

Одного разу Іван збирав ся на польованє; він мав уже 14 літ, і до нього прийшло як раз 50 Новгородців, скаржити ся на намістників. Іван розсердив ся, що його затримують і казав своїм дворянам розігнати їх; але коли дворяни почали бити Новгородців, то й ті не захотіли стояти зложивши руки, і скілька чоловіків лягло на місці. Розлючений Іван казав довідатись, хто намовив Новгородців скаржитись. Дяк (урядник) Василь Захаров присвідчив на князя Кубенського і на Іванового вірника Федора Воронцова. Іван велів зараз відтяти їм голови. Йому було байдуже вбити чоловіка, якого він ще дуже недавно вважав своїм другом. З його наказу задушено його

молодих ровесників, князя Трубецького і Федора Телепньова.

Так ріс Іван до сїмнайцяти літ. 16 січня 1547 р. він коронував ся царською короною і приняв царський титул; московський нарід на протягу двох віків звик називати ханів Золотої Орди царями, а московські князї заступали їх місце і через се й самі почали зватись царями.

На початку 1547 року цар казав зібрати зі всього московського царства дївчат і вибрав з між них собі молоду, дочку Романа Юрієвича Захаріїна. Царська молода звала ся Анастазия.

Шлюб з нею не змінив царя. Він і далї провадив дике, розпустне житє; не робив жадного дїла, лише говорив, що він самодержавний цар і може робити, що йому подобаєть ся. Дїла всї були в руках його свояків Глинських; всюди сидїли їх намістники і нїгде не було правди; всюди були насильства й здирства. Сам цар не любив, щоб його турбувати скаргами. Дня 3 червня 1547 р. сїмдесять псковських людий приїхало в Москву скаржитись на свого намісника, підлизня Глинських. Цар казав роздягнути їх, покласти на землю, поливати горячим вином і палити свічками волосє й бороди.

Тим часом у Москві став ся страшний пожар; зайнялась церква Воздвиженя на Арбатї; за годину згоріли дві части, Занеглинє і Чортолє. Буря занесла огонь на Кремль; зайнялись деревляні дахи на царських палатах. Пожар

став ще страшнійший, коли огонь дійшов до пороху, якого склад був у пивницях Кремля. Страшний вибух далеко порозкидав підпалки. Огонь обхопив великий посад аж до ріки Яузи. Кажуть, що тоді згоріло тисяча сімсот дорослих людий і безліч дітий. Цар з жінкою і близькими людьми не був у Москві в часї пожару, а по пожарі перебрав ся в своє підмосковське село Воробйове; він дуже мало дбав про людий, що потерпіли від пожежі, а насамперед велїв відбудувати церкви та палати на свойому царському дворі.

Тим часом велика часть Москвичів опинилась у страшній біді, без хліба і без хати; богато людий не могло відшукати своїх близьких, що пропали без вісти. Нарід попав у розпуку. Пішли поголоски, пущені ворогами Глиньских, що пожар учинив не хто, а Глиньскі. Се дуже легко було вмовити в нарід, бо всї не любили Глиньских і були незадоволені їх панованєм. Глиньскі мали богато любимців, а ті позволяли собі на всяку самоволю. Пятого дня по пожарі нарід кинув ся до церкви Успенія з криком: „Хто підпалив Москву?" Один з Глиньских, дядько царя, сховав ся в церкві. Нарід виважив двері і вірвав ся за ним до церкви; його витягли з церкви, вбили кіями, волокли мертве тїло по землї і покинули на торзї.

Помордували всіх дорадників і слуг Глиньских, а навіть і таких, що зовсім не знали ся з Глиньскими. Таке дїялось два дні. Нарід не гамував ся. З Глиньских згинув лиш один, а нарід шукав инших. Дехто кричав: „Цар схо-

вав у себе в Воробйові княгиню Ганну Глинську й її сина Михайла"!

Нарід кинув ся до Воробйового. Починалось щось таке, чого ще не бувало в Москві. Здавало ся, що нарід, якому не стало терпцю, вже не знав рабського страху перед царем. До сього часу Іван надто був певний своєї всеможности і поводив ся гордо та самовільно: тепер на нього напав великий страх і він зовсім стратив голову. Тут станув перед ним чоловік у священицькім убраню, на імя Сильвестер. Про його давнійше житє ми не знаємо нічого; кажуть, що він зайшов був із Великого Новгорода. В його словах була якась погроза й сила. Він виложив цареви сумний стан московської землї і зазначив, що причина сеї біди була розпуста царя.

Цар почав каятись, плакав і обіцяв від тепер завсїгди слухати свойого учителя. Юрбу розігнали вистрілами: кількох убили, а решта розбіглась.

Від тепер Іван Василєвич опинив ся під опікою священика Сильвестра і взяв собі за повірника Олексу Адашева. Адашев випадково був між тими хлопцями, яких Іван мав при собі для забави. То був чоловік з великим розумом, добрий, справедливий і чесний. Під впливом Сильвестра Іван з цїлої душі полюбив Адашева. Сильвестер і Адашев зібрали громадку розумних і чесних людий із значних і незначних родин і роздали їм головні уряди. І ось державою почали правити Сильвестер і Адашев. Без них Іван не тільки нічого не робив,

а навіть не смів думати. Сильвестер держав його в такім страсі, що Іван і кроку не зробив, не порадившись з ним.

Сильвестер і Адашев покликали собі на поміч увесь нарід. Іменем царя вони скликали „Земський Собор", або „земську раду" з виборних людий цілої Московщини. Одної неділї по церковній службі цар з духовеньством вийшов на майдан, кланяв ся народови, каяв ся того, що доси царював погано, і казав: „Люди божі, благаю вас ради віри в Бога і любови до нас! Я знаю, що не можна вже направити тих кривд і руїн, які ви знесли в часи моєї молодости і пустованя та через мою непорадність. Але благаю вас, даруйте один одному всї врази й ворожнечі". Потім виборні почали радити, як запровадити справедливий суд і поліпшити уряди. Вони уложили **Судебник і Уставні Грамоти.** Щоб охоронити нарід від царських намісників, новий Судебник давав народови право вибирати своїх земських старостів, що мали сидїти при судах намісників і наглядати за ними; для важних карних справ цілий повіт вибирав судиїв, вони звались „губними старостами". Нарештї закон давав право народови зовсїм увільняти ся від царських намісників та волостних зверхників, а замість них вибирати для урядованя своїх улюблених старостів, лише з уплатою за се податку до царського скарбу.

З усїх тих нових законів, уложених „земським собором", видно бажанє вернутись до давнїйших вічевих порядків. Недармо Силь-

вестер, що був головою всіх тих починів, був Новгородець.

В сей щасливий час, коли Московщина, трохи вільнійше віддихала від дикої самовлади, завойовано і прилучено до Московщини татарське казанське царство. Сам Іван мусів іти на війну, хоч йому сього дуже не хотілось, як він сам потім признав ся. „Ви мене як невільника посадили в корабель і повезли в невірну землю", — скаржив ся він потім. В душі царя ворушилось невдоволенє против його приставників. Хутко потім він заслаб на горячку; прийшовши до памяти, казав написати заповіт, яким свого сина, дитину Дмитра, робив наслїдником престола.

Коли в царській столовій палаті зібрали бояр для присяги, то богато з них не захотїло присягати. „Ми раді коритись тобі й твойому синови, — говорили вони, — але не хочемо служити Захаріїним, що будуть панувати в державі іменем дитини". Бояри завзято сперечались між собою. До тих, що не хотїли присягати, належав стрийний брат царя, Володимир Андрієвич.

Іван не вмер, як думали; він видужав і вдавав, що нїчого не тямить і нї на кого не сердить ся; але в його серцї кипіла люта злість. Іван уже ненавидів Сильвестра і Адашева, а їх вороги вже туркали та шептали йому: „Коли хочеш дійсно бути самодержавним царем, — говорив йому давнійший коломенський епископ Вассіян, — не тримай коло себе нікого мудрійшого від тебе самого: ти лїпший від

усіх. Як будеш так робити, то будеш сильний у своїм царстві і все буде в твоїх руках; а як будеш тримати коло себе мудрійших, то нехотя будеш слухати їх".

Сї слова глубоко запали в саме серце Іванови. Він поцїлував у руку Вассіяна і сказав: „Як би жив мій рідний батько, то й він не нарадив би менї нїчого лїпшого!"

Найбільші вороги Сильвестра й Адашева були Захаріїни, брати цариці. Вони говорили Іванови: „Цар повинен бути самодержавець, усім розказувати, і нїкого не слухати". Нарештї вони вмовили в Івана, що Сильвестер чародїй, оплутав його лихою силою та тримає в неволї. Тодї Сильвестер й Адашев самі побачили, що їм довше годї зіставатись коло царя. Сильвестер пішов десь у пустиню в монастир, а Адашев поїхав у військо в Лївонїю. Але Іван не дав їм спокою: Сильвестра казав ухопити і відставити в манастир у Соловках на тяжку покуту, а Адашева казав посадити до вязницї, де він умер по двох місяцях.

Від тепер Іван знов вирвав ся на волю. В нїм запалала люта злість проти людий, що хотїли трохи припинити його самоволю; він почав мститись на тих розумних і добрих боярах, що тримали його, як він говорив, у неволї. Він знов окружив себе любимцями, що підхлїбляли його диким пристрастям, наговорювали про самодержавне достоїнство і цькували проти чесних бояр. Головні його любимцї були Олекса Басманов, Опанас Вяземський, Малюта Скуратов і чудовський архимандрит Лев-

кий. Через їх намову цар почав лютувати против другів і прихильників Адашева й Сильвестра.

Тоді були страчені брат Адашева Данило з дванайцятьлітним сином, тесть його Туров, три брати жінки Адашева Сатини і ще один свояк Іван Шишків з жінкою і дітьми. Один боярин Михайло Рєнін, чоловік поважний, не дав цареви настромити на себе блазенську шапку тоді, як Іван пяний бавив ся з своїми любимцями. Цар казав зарізати його. Князь Дмитро Курлятов, один з прихильників Адашева, був засланий з жінкою і дітьми в Каргопольський Челмський монастир, та по якімсь часї цар згадав про нього і велїв замордувати його з усею родиною.

Другий боярин Юрій Кашин, що також попав в царську неласку, без висланя був страчений разом з братом. Тодїж Іван почав переслїдувати родину Шереметєвих: одного, Микиту, стратили, а другого, Івана засадили до тюрми. Всї вони були приятелї Сильвестра й Адашева.

Та всього того було ще мало. Цар загадав запровадити „Опріччину", себ то окружити себе людьми „опрічниками" (окремими), що повинні були помагати йому викорінювати всїх його недругів, усїх, кого він підозрівав за непокірність. Тому він перебрав ся в Олександрівську Свободу геть за Москвою, і засїв у палацу, обведенім ровами та валами. Нїхто не смів нї виїхати звідти, нї вїхати туди без відома царя; для сього три верстви від Слобо-

ди стояла військова сторожа. Цар жив тут зі своїми любимцями, між якими на першім місци були Басманов, Малюта, Скуратов, і Опанас Вяземський. Любимці назбирали до Опріччини з 6000 дворян, яким понадавано маєтки заграбовані від давнійших панів. Опрічники складали цареви окрему присягу, якою зобовязались не тілько доносити прô все, що почують поганого про царя, але й не мати жадних зносин з иншими людьми, нї з ким не їсти й не пити. А навіть їх обовязком було, як оповідають лїтописцї, насилувати, мордувати земських людий, грабувати їх доми, щоб усюди викликати страх та трівогу перед царем. Тодїшні письменники пишуть, що опрічники мали окремі відзнаки: собачу голову і мітлу, щоб показати, що вони кусають як собаки і вимітають усїх ворогів царевих. Кождий донос опрічника на земського чоловіка мав віру; щоб догодити цареви, опрічник мусїв відзначатись лютістю і безсердечністю. Бувало так, що опрічник їде містом і заверне в склеп до купця; там його боять ся, як чуми; от він нїби купує щось, а тим часом підкине щобудь, а потім прийде з приставом і до тла зруйнує купця.

Або й так: опрічник балакає з ким на вулици, потім раптом схопить його і почне кричати, нїби той сказав йому образливе слово; опрічникови вірять, а образити царського опрічника було смертельною провиною. Таким способом заводилась і вкорінялась у Московщинї покірність цареви і страх перед його

властю.

Чужоземці, що пробували тоді в Москві, пишуть: „Як би сам сатана захотів придумати щось на згубу людий, то й він нічого не придумав би ліпшого від **Опріччини"**.

По заведеню Опріччини люті кари й муки збільшились. Хутко був страчений Александер Горбатий-Шуйський з сімнайцятьлітним сином і инші. Одних силоміць постригали і засаджували в монастирі, инших висилали. Іван задумав знищити всі старі князівські родини, щоб не мати супірників.

В Олександрівській Слободі він запровадив у себе щось ніби монастир; вибрав 300 опріччників, повбирав їх у чорні ряси поверх вишиваних золотом кафтанів, а на голови дав пафії, сам себе назвав ігуменом, Вяземського келаром, Малюту-Скуратова паламарем. Утреня з царського розказу тягнулась від четвертої до семої години. О восьмій усі йшли на службу божу, потім наїдались до несхочу і напивались до одуру, а по обіді цар Іван часто їздив мучити вязнів, яких усе було досить. Їх цілими сотками приводили до царя і богатьох із них замучували на смерть на його очах. То була найлюбійша царева розривка; по таких крівавих забавах він бував незвичайно веселий.

Але цар мав і инші забави. Довідаєть ся, наприклад, що в когось, чи значного чи незначного є гарна жінка, тай каже своїм опрічникам силою привести її до нього. Натішившись нею він віддавав її на знущанє опрічникам, а

потім казав відвести до чоловіка. Часами цар знущав ся й над знеславленими чоловіками. Одного разу він одібрав у одного урядника жінку, а потім казав її повісити над порогом його дому; у другого урядника повісили жінку на розказ царський над його обідним столом.

Але більш усього цареви хотілось знищити всіх непокірних його власти. Він бояв ся і підозрівав кождого, в кім бачив розум і незалежність, кождого, хто не повзав перед ним і його любимцями. Особливо ненавидів боярина Івана Петровича Челяднїна, але не мав защо причепити ся до нього. Тоді Іван оскаржив невинного діда, нїби він хоче скинути його з престола і сам стати царем. Цар прикликав боярина до себе, казав вбрати ся в царську одежу, посадив на престолї, сам почав кланятись йому до землї і говорив: „Будь здоров, царю всеї Московщини; ти дістав, чого хотів; я сам зробив тебе царем, але маю право й скинути тебе з престола". При тих словах він вгородив ніж у серце боярина і казав убити його стареньку жінку. Зараз по тім Іван казав замучити богато значних людий, обжалованих нїби то за змову з Челяднїними. Тоді згинули: Куракін-Булгаков, Дмитро Ряполовський, три князї Ростовські, Петро Щенятів, Турунтай-Пронський і богато инших. З наказу царя опрічники хапали жінок засуджених людий, знущались над ними, деяких приводили до царя, нападали на їх маєтки, палили доми, мучили й убивали селян, роздягали до голого дївчат і заставляли їх ловити курий, а самі стріляли

до них. Тодї богато жінок зі встиду відбирали собі житє. Коли цар приїздив зі своїми опрічниками до Москви, то нарід вглядївши їх, зі страху, без памяти тїкав, куди бачив; купцї в відчинених склепах клали крам і гроші; на вулицях не було живої душі; здавалось, що все вимерло.

Лишив ся ще лиш один чоловік, що не мовчав і не бояв ся говорити цареви правду в очи; то був московський митрополит Филип. Цар не любив неподатливого митрополита і не допускав його до себе. Митрополит міг бачити царя лише в церкві. В мартї 1568 р. в недїлю Іван приїхав до Успенської церкви на службу божу з купою опрічників. Усї були в чорних рясах і високих чернечих шапках. По службі божій цар підійшов до митрополита і просив благословеньства. Филип мовчав і не звертав уваги на царя. Цар звернув ся до нього другий і третий раз. Филип усе мовчав. Нарештї царські бояри сказали: „Святий владико! Цар Іван Василевич жадає у тебе благословеньства”. Тодї Филип глянув на царя і сказав: „Кому ти думаєш догодити, перемінивши так вид твого лиця? Бій ся Бога, стидай ся своєї багряницї. Від коли сонце сяє на небі, не було чути, щоб царі так бунтували свою державу. Доки в московській землї буде беззаконіє? У всїх народів, у Татар, у поганцїв є закон і правда, тілько у нас нема. По всїм світї є охорона від злого і милосердіє тілько в нашій землї не милують невинних і праведних. Опа-

мятай ся! Пімстить ся на тобі кров, виллята твоїми руками".

— Филипе, — сказав цар, — ти надуживаєш моєї добродушности. Ти хочеш противитись нашій державі. Я занадто довго щадив тебе; тепер я заставляю вас бунтарів каятись.

— Не можу, — відповів Филип, — слухати тебе більше ніж Бога. Я гість на землї і переселенець. Буду встоювати за правду, хоч би прийшлось приняти люту смерть.

Цар кипів зі злости і вернувши до дому зібрав духовних, щоб судити митрополита. Царський духовник, протопіп Евстахій, суздальський епископ Пафнутій і инші духовні, щоб догодити цареви і з царського наказу признали його винуватим. Прикликали Филипа, а він сказав: „Ти думаєш, царю, що я боюсь тебе, або боюсь смерти за справедливе дїло? Менї вже більше як шістьдесять літ; я жив чесно і правдиво. Так хочу і мушу свого духа віддати Богови". Цар казав йому правити службу на Михайла. Митрополит послухав; але коли вже мав розпочати службу, раптом ввійшов Басманов з опрічниками. Вони війшли в вівтар, зняли з митрополита мітру, зірвали церковну одежу, одягнули його в подерту чернечу рясу, вивели з церкви, замітаючи за ним слїди мітлами, посадили на ґринджоли і повезли до Богоявленського монастиря. Нарід біг за ним слїдом і плакав; митрополит на всї боки хрестив і благословив людий. Опрічники кричали, лаяли і били митрополита мітлами. В монастирі цар казав закувати йому ноги

в деревляні колоди, руки в зелїзні кайдани і морити його голодом. По році Малюта Скуратов із царського наказу власними руками задусив Филипа, а черці сказали, що Филип умер загорівши в ночи в келїї.

Так згинув чоловік, що відважно виступав проти безмежної царської самовлади. Але таких духовних було мало. Решта підлещувалась і догоджала цареви та підтримувала його власть.

Замучивши непокірного митрополита, Іван Грізний згадав про Новгород і Псков.

Московські князї здавна ненавиділи Новгорода і Пскова. Новгородські і Псковські землї не були завойовані Татарами і там довго ще затрималась давна вічова свобода. Але скоро московські князї зміцнили свою самовладу над иншими князївствами, то забрали в свої руки й Новгород та Псков. Ми бачили, що батько й дїд Івана ходили з військом і руйнували ті землї ніби ворожі. А тепер Іван Грізьний захотів ще більше зміцнити там свою власть а разом з тим нагнати страху на всю Московщину.

В груднї 1569 р. він зібрав усїх опрічників і богато дворян. Вибирав ся як на війну. Не тілько Новгород і Псков, але і Твер і инші землї були засуджені на люту кару. Перше зазнало її на собі місто Клин. Опрічники з царського наказу напали на нього, били і вбивали всїх, хто трафив ся. Перелякані, Богу душі винні мешканцї не знали, що се таке, і розбігались куди хто міг. Далї цар пішов на Твер.

По дорозї нищили все і вбивали кождого, хто був їм не до вподоби.

Наблизившись до Твері, цар казав обступити місто з військом із усїх боків. По двох днях опрічники кинулись до міста, бігали по домах, нищили всяку домашню посуду, вирубували двері, вікна, забирали всякі хатні засоби і крам: віск, льон, шкіри і т. и., скидали на купу, спалили, а потім пішли геть. Мешканцї почали думати, що на тім і стане, що знищивши їх добро, бодай їх лишать живими. Та раптом опрічники знов впадають до міста і починають бити кого запопали: чоловіків, жінок, дїтий; одних пекли на огни, инших шматували клїщами, а вбитих кидали в Волгу. З Твері цар поїхав у Торжок, і там повторилось те саме. А все робилось на те, щоб нагнати народови страху перед царем.

З Торжка Іван подав ся на Вишнїй Волочок, Валдай, і Яжелбицї. По обох боках дороги опрічники розбігались по селах, убивали людий і нищили їх добро.

Прибувши до Новгороду, цар казав зібрати всїх значнїйших мешканцїв і купцїв, а також духовеньство і богато всякого иншого народу. Зібравши всїх до купи, Іван казав розтягати їх і мучити „невимовними муками", як говорить лїтописець, а потім кидати їх з моста в ріку Волхов. Жінкам звязували на задї руки з ногами, привязували до них дїтий і так скидали в Волхов: по ріцї їздили царські слуги з гаками й сокирами і добивали тах, які випливали. „Пять тижнів тягнулось невпинно люто-

ванє цареве", пише літописець. А коли нарешті обридла цареви така розривка, то він почав їздити по Новгороді, по манастирях і селах, казав перед своїми очима палити хліб у стиртах, рубати коний, коров і всяку худобу, нищити купецькі товари, руйнувати склепи, ломити двори і доми. Після Іванового побуту, новгородський край уже зовсім збіднів і обезлюднів. Цар хотів відняти у нього силу, „викорінити з нього зраду", як говорив.

З Новгорода цар поїхав до Пскова з заміром і сьому місту пригадати його колишню свободу. Псковяне скаменіли; вони сповідались, причащались, готовили ся на смерть. Псковський воєвода князь Юрій Токмаков казав порозставляти на вулицях столи з хлібом-сілю і всім людям наказав кланятись до землї та показувати знаки покірности, коли цар буде вїздити в місто. Іван підїхав до Пскова в ночи і спинив ся в Микольському монастирі на Любатові. Тут він почув, що в Пскові дзвонили у всїх церквах і зрозумів, що Псковяне готують ся на смерть; а коли рано вїхав у місто, то йому було любо бачити покірність народу, що лежав покотом на землї. А найбільше вражінє зробив на нього юродивий Микола. Він подав Іванови шматок сирого мяса. — „Я християнин і не їм мяса в піст", — сказав Іван.— „Ти гірше робиш — сказав йому Микола, — ти їси людське мясо". Потім у Івана здох улюблений кінь. Усе те так збентежило забобонного царя, що він нікого не вбив, але все-ж обрабував церкву і богатьох мешканців.

Вернувши до Москви цар задумав женити ся вже третий раз і з зібраних двох тисяч дівчат вибрав собі на жінку Марту Васильову Собакину. Але перед шлюбом царська молода заслабла. Цар подумав, що її отроїли і казав посадити на кіл брата другої своєї жінки Марії, а також покарати смертю свого любимця Грицька Грязного. Марта скілька день по шлюбі вмерла. На другий рік Іван зібрав духовеньство і примусив його позволити йому женитись четвертий раз. На соборі був головою новгородський архієпископ Лєонід, боягуз, хабарник, низькопоклонний підхлїбник. Ніхто не важив ся підняти голос проти царя і собор позволив цареви на протизаконний шлюб. Цар оженив ся четвертий раз із Ганною Олексовою Колтовською. По році вона йому обридла, він постриг її в черниці й замкнув у монастирі. Від тодї цар покликаючи ся на дозвіл церковного собора, сам дозволяв собі шлюби без ліку. В однім старім оповіданю говорить ся, що в падолисті 1575 Іван оженив ся з Марією Довгорукою, а на другий день, підозріваючи, що вона любила когось иншого, казав посадити її у візок, запрягти диких коний і нагнати їх у став, де нещаслива згинула. „Той став, — пише Анґлїєць Ґорсей, що жив тоді в Москві, — то було правдиве пекло, врата адова: богато людий потоплено в тім ставі; риби годували ся там до сита людським мясом і були незвичайно смачні та придатні до царського стола".

Хутко потім цар оженив ся з Ганною Ва-

сильчиковою; вона не довго прожила з ним; кінець її невідомий. Потім цар оженив ся з Василиною Мелентиєвою, що також хутко зникла. Нарешті Іван вибрав собі на жінку Марію Федорову Нагу, з якою мав сина Дмитра.

В падолисті 1581 р. в Олексадровській Слободі сталась страшна подія: цар Іван Василевич убив зелізною палицею свого старшого сина, також Івана. Царевич докоряв батькови, що він побив його вагітну жінку, так, що вона слідуючої ночи поронила. „Ти вже відібрав у мене дві жінки, хочеш відібрати її третю і вже вбив в ніїй дитину". Іван за сі слова зі всеї сили вдарив сина палицею по голові. Царевич упав зімлїлий, обливаючи ся кровю. Цар отямив ся, кричав, рвав на собі волосє, кликав помочи, кликав лікарів. Усе було даремне, царевич умер пятого дня. В початку 1584 р. у царя почалась страшна хороба: в нього почало щось гнити в середині; від нього йшов страшний смрід. Цар був перепуджений; його обгортала розпука; він молив ся, давав на бідних, а потім знов вертав до давної нездержности. Нарешті 17 марта він умер.

— — — — — — — — — — — — — — —

От такий то був перший московський цар, перший „помазанник божий", як він називав себе. Та чи міг він бути инакший? Тілько згадаймо, звідки взялась, як повстала царська самовлада. Скоро лише московські князї почали йти в гору, від тоді вони нічого не щадили, ні перед чим не спинялись, аби змінити свою власть. Та власть зросла на народній бі-

ді, на „татарській руїні". Протягом двох віків московські князї йшли до своєї мети всякими хитрощами та насильствами, повзали перед ханами, підкуплювали їх любимців, набріхували на инших князїв, крали часть татарської данини, приводили татарське військо, руйнували руські міста й села. Такі поступки мусїли вплинути погано на їх душі, на весь їх нарід.. Вони зробились лютими, хитрими. До того їх псувала сама самовладність. Власть завжди псує людий. Чоловік, що має власть над иншими людьми, робить ся надутий, жорстокий, перестає дивити ся на людий, як на своїх ближнїх. Батько й дїд Івана Грізного були холоднї й жорстокі, вони з молоком матери всисали оту жорстокість, оту навичку дивитись на себе, як на богів земних, а на инших людий, як на хробаків, що повзають під їх ногами. І з такого велико княжого роду, зіпсованого властию та жорстокостию, вийшов на світ кровожадний цар Іван Грізний.

На нїм була печать усього попередного житя московських князїв, цїлого їх вивисшеня, опертого на народнім нещастю.

IX.

Московський заколот (Смутное время).

Іван Грізний лишив двох синів, Федора від першої жінки Анастазиї Захариївної і Дмитра від остатньої, семої жінки Марії Нагої. Царем окликано Федора. Федір з маленька був

слабоумний. Його водили до церкви і забавляли блазнями та комедіянтами. Він дуже любив дзвонити на дзвіници. Один чужоземець, що бачив Федора в царськім одязї, оповідає, що цар усміхнув ся як дитина і бавив ся золотою кулею на берлї, не слухаючи і не розуміючи, що говорили посли. Царевич Дмитро лишив ся дитиною на третім роцї. Нї оден анї другий не міг правити царством: один через слабість розуму, а другий через малолїтність. Правити почав Борис Годунов, шваґер царя Федора.

Борис Годунов, Татарин з роду, мав за жінку дочку Малюти Скуратова. Він був розумний і хитрий і по смерти Івана Грізного взяв у свої руки царську власть. Доки жив слабоумний Федір, доти й Борис Годунов тримав ся міцно; але по смерти бездїтного Федора на престолї повинен був сїсти його брат, малолїтний царевич Дмитро; тодї власть перейшла-б до матери Дмитра, Марії Нагої та її свояків. Борис Годунов відправив Марію Нагу з Дмитром до міста Углича, де хутко царевича знайшли з перерізаним горлом. Бояри, яких післав Годунов розслїдити сю справу, донесли, що царевич сам зарізав ся, і справа лишила ся невиясненою; але в народї пішла чутка, що царевича зарізали люди, підіслані Годуновим.

По тім власть Годунова ще збільшилась. Щоб позискати для себе духовеньство, він зробив московського митрополита Йова патріярхом. Доси в Росії не було патріярхів.

Щоб прихилити до себе дворян, Годунов видав закон „про селянський вихід". Сей закон забороняв свобідний перехід селян від одного пана до другого. Ми вже згадували, що пани особливо дрібнійші, добивались повного прикріпленя селян до землї; тимчасом по старому звичаю селяне могли ще раз на рік на веснї, на св. Юрія, переходити до инших панів. Тепер Годунов заборонив сей перехід, щоб прихилити до себе панів.

По смерти Федора в 1598 роцї вдячний Годунову патріярх Йов почав старатись, щоб його зробили царем. Борис Годунов удавав, що відмовляєть ся і пішов з сестрою в монастир. Тодї Йов скликав „земський собор". Помічники Бориса поїхали по ріжних містах наглядати, щоб до Москви приїздили тілько прихильники Бориса. І ось у мясницї позїздились до Москви виборні люди; але як виявилось, були то по більшій части духовні й дворяне*).

За намовою патріярха вони відразу зробили царем Бориса Годунова.

Тодї патріярх загадав усім зібраним іти в Новодївочий монастир просити Бориса Федоровича на царство. Пристави і помічники Борисові зігнали богато московського народу і казали всїм плакати та благати Годунова, щоб згодив ся взяти црську корону. Зі страху та

*) На тім „соборі" було 119 дворян, коло сотки настоятелїв монастирів і тілько 38 посадських людий (вольних господарів) та селян.

рабської податливости Москвичі, яким не збирало ся на плач, мазали очи слиною, а тих, що не дуже охочо голосили і кланялись, пристави заохочували стусанами в спину. „Сї остатні, — каже літописець, — хоч і не хотїли, то з нехочу вили по вовчому”. Борис довго по фарисейськи упирав ся і відмовляв ся, казав, що йому й до голови ніколи не приходило таке велике діло; але нарештї згодив ся і був оголошений царем (1598 р).

Три роки по тім стала розходитись у народї поголоска, що царевич Дмитро живий і що в Угличі був зарізаний не син Івана Грізного, а инше надміняне хлопя. Разом із тим у Польщі обявив ся невідомий чоловік, що називав себе сином Івана Грізного, Дмитром, вирятуваним від рук убійників. Польський воєвода Юрій Мнїшек прийняв його в своїм домі і обіцяв помогти йому вернути на батьківський престол. Той невідомій чоловік почав розсилати по всїх містах листи (грамоти), де називав себе законним наступником престола і кликав московських людий у своє військо. Борис Годунов прочуваючи лихо, зробив ся похмурим і підозрілим. Його шпіони всюди підслухували, чи не говорить хто про царевича Дмитра. Почались доноси, тортури та смертні кари. З царського наказу патріярх Йов розіслав по церквах листи з заявою, що обявлений у Польщі чоловік — самозванець, мандрівний монах, Грицько Отрепєв, на якого тут-же й кинено церковне прокляте.

Але все було дарма. Тортури й смертні

кари тілько збільшували віру в Дмитра. Нарешті в р. 1604 сей Дмитро вийшов з своїм військом в московське царство. Його військо складалось із трох тисяч Поляків і двох тисяч днїпрових козаків. Хутко до нього збіглись люди з ріжних міст і три тисячі донських козаків. Всього назбиралось коло 15 тисяч. Полудневі міста одно за другим піддавались і признавали Дмитра законним царем. Вислане Годуновим велике військо воювало нерадо і терпіло невдачі. Раптом 16 цвітня 1605 Борис Годунов вмер нагло. В Москві царем зробили його шіснайцятилїтного сина Федора, а до московського війська вислано воєводу Басманова, аби привів людий до присяги і провадив дальше війну. Але Басманів захитав ся. В війську підняв ся галас і незгода. Богато вояків просто говорили, що не хотять служити Борисовому родови. Одні з перших, що відважно підняли голос проти Бориса, були рязанські дворяне, брати Ляпунові. Тоді Басманов зі своїм військом перейшов на сторону Дмитра. Справа Годунових пропала; їм лишалось або зректись престола, або втїкати з Москви. Московський нарід почав бунтувати ся. Приїхали посли Дмитрові Пушкін і Плещеєв із грамотою до народу. Нарід кинув ся до двірця: царицю вдову, молодого Федора і його сестру Оксану стягнули з престола і на водовозних клячах перевезли в давнїйший Борисів дім. За кілька день від Дмитра приїхали нові посли, князї Василь Ґолїцин і Рубець-Мосальський; з їх наказу дворяне Михайло Мол-

чанов і Шаферединов з трома стрільцями вломили ся в дім Годунових і вбили Федора та його матір.

Тоді прибув до Москви Дмитро. Його зустрічали урочисто, дзвонили в дзвони; ніхто не сумнівав ся, що се дійсно був син Івана Грізного, особливо коли повернена з засланя колишня цариця ікониня Марта признала його за Дмитра, свого сина. Дня 30 липня в Успенській церкві Дмитро коронував ся і вступив на московський престол.

Його царюванє починало подавати надії на ліпші часи. Новий цар не був подібний до давнійших. Він був дуже діяльний; що день бував у боярській раді і сам роздивляв усі справи. Бувало й так, що радники не могли розвязати якоїсь справи, тоді цар з легким усміхом говорив: „Що ви знайшли тут трудного" і в кілька хвиль розвязував усі трудности.

Він заборонив записувати ся у кабалу*) зі всім потомством, як то робилось давнійше, а можна було продавати себе на час житя свого пана; по смерти пана такий запроданець був вільний. Крім того заведено, що пани, які не годували своїх селян в часі голоду, не могли держати їх на своїй земли; затверджe-

---

*) На Руси з давна був звичай, що незаможний чоловік міг записати себе добровільно в неволю до пана, щоб мати від нього запомогу; так само йшов у неволю довжник, що не мав відки заплатити затягненого довгу. Така добровільна неволя називала ся татарським словом „кабала".

но також постанову, що селян, які втікли від своїх панів, можна було розшукувати лише протягом пятьох літ; по 5 роках невідшуканий селянин робив ся вільним. Взагалї було видно бажане дати народови більше полегкости. Було заведено, що суд має бути всюди безплатний. Цар заявив, що сам приймає скарги від людий усїх станів, і назначив для сего два днї на тиждень, коли всякий міг прийти до нього і говорити з ним особисто. Всїм було дозволено займатись усякими промислами; знесено перешкоди для виїзду московських людий за границю і для приїзду чужоземцїв у московське царство. „Я нїколи не хочу утискати, — говорив Дмитро, — мої землї повинні бути для всїх і для всього вільні". Попередні царі мали звичай по смачнім обідї лягати спати, а Дмитро пообідавши сам пішки йшов до міста, заходив у ріжні майстернї, розмовляв з майстрами, оглядав їх роботу, привітно балакав з кождим, кого здибав.

Він любив говорити про те, як би дати освіту народови, а своїм вельможам радив посилати дітий за границю вчитись. Сам він любив читати і збирав ся заложити в Москві унїверситет. В скарбі московських царів лежали величезні богацтва, нагарбані ріжними способами. Цар Іван Грізний забирав маєтки всїх страчених ним бояр, а також гарбав на свою користь монастирські скарби. Крім того царі захопили в свої руки торговлю деякими товарими і не позваляли більше нїкому торгувати ними. Дмитро був незвичайно добрий і

щедрий: за першого півроку роздав около півосьма міліона рублів, сплатив довги Івана Грізного і богатьом вернув добра забрані тим лютим царем.

Взагалї було видно, що се чоловік новий, вихований не по царськи, не привиклий змалку до жерстокости, не зіпсований властю та невільництвом. Він не любив черців, докоряв їм за дармоїдство, казав зробити інвентар монастирських маєтків і грозив, що лишить їм лише те, що конче треба на житє, а решту відбере на скарб. Він добре знав святе письмо, але не любив московського „благочестія" на показ. Він говорив і духовенству і світським людям: „У вас у церкві лиш обряди, а зміст їх темний; уся ваша набожність в тім, що держите пости, цїлуєте образи, а не маєте найменшого понятя про суть віри; ваші попи і архіепископи — люди темні і не можуть навчити народу; ви лицемірно чванитесь своєю набожністю, а жиєте не по християнськи; ви розпустні, злі мало любите ближнього". Він доказував що не слїд і не розумно гордувати людьми иншої віри. „Щож таке латинська або й лютерська віра? — говорив він. — Така сама християнська як і грецька: і вони вірять в Христа!". А як йому говорили про сїм вселенських соборів, то він відповів: „Коли було сїм соборів, то чому не може бути восьмого, десятого й більше? Нехай кождий вірить, як йому каже сумлїнє. Я хочу, щоб у моїм царстві всї служили Богу по свойому обряду".

Все се не подобалось старим московським боярам, не подобалось духовеньству, не подобалось і панам, яким новий цар не давав дусити селян.

Хутко набралось богато ворогів Дмитрових. Найнебезпечнійшим із них був князь Василь Шуйський, що виводив свій рід від найдавнійших князїв і сам хотів стати царем. Ще перед Дмитровою коронацією Шуйський почав міркувати, як би його скинути, скликав до себе в дім знакомих купців і навчав їх розпускати в народї поголоску, що новий цар не син Івана Грізного, а Грицько Отрепєв. Зраду хутко відкрито і Шуйських посаджено під сторожу. Дмитро не хотів мішати ся в сю справу і казав судити Шуйських виборними зі всїх станів. Виборні засудили Василя Шуйського на смерть, а його братів на засланє. Дмитро однак замінив Василеви смерть на засланє до Вятки.

Новий цар часто говорив, що не хоче переслїдувати своїх ворогів і обіцяв Богови не проливати крови підданих. По трох місяцях він вернув із засланя Шуйських і знов приблизив їх до себе, взявши з них клятьбу на вірність. Василь удавав із себе вірного та щирого, а тайно наважив ся обережнійше працювати для своєї мети. Одною поголоскою, що цар, — не правдивий Дмитро, а ошуканець, годї було підбурити нарід. Нарід усе мав готову відповідь: а чому рідна мати і всї бояри прийняли його? Треба було осуджувати поступки Дмитрові, його вільні розмови

про московську побожність, його намір женити ся з дочкою польського воєводи Юрія Мнїшка, Мариною, яку він полюбив ще в Польщі. До Шуйського пристали князь Василь Голїцин, князь Куракин, Татіщев і деякі високі духовні. Сам Шуйський пускав у свій дім тілько близьких і певних людий і то не богато.
ко близьких і певних людий, і то не богато.
Знаючи, що простий нарід любить Дмитра, він відложив виконанє свого наміру на той час, як із Польщі приїде царева молода з польською компанією. Шуйський знав, що як наїдуть Поляки, то не стерплять, щоб не зневажити Москалів, а тоді лекше буде підняти нарід.

Нарешті приїхала молода зі своїм батьком і з масою Поляків. Поляків розкватерували по місті. Богато з них вели себе з горда і зневажали Москалїв. По царськім шлюбі почались балї. Поляки пяні серед вулиць кидались на жінок, вломлювали ся в доми; инші гордо побренькували шаблями, кричали: „Ми дали царя Москві". Такі вискоки Поляків дрочили Москвичів і викликали сварки і бійки.

Все се було на руку змовникам. Вони зібрались у домі Шуйського і постановили пятого дня по весїлю в ночи з пятниці на суботу вдарити в ґвалт у дзвони, вибігли на вулицю і кричати, що Поляки хотять убити царя та царських радників, а Москву взяти в свої руки. Нарід почує і кинеть ся на Поляків, а вони тим часом, ніби то ратуючи царя кинуть ся в Кремль і там доконають його.

Люди близькі до царя прочували біду і подали цареви писаний донос, де говорили про зраду і остерігали, що треба як найскорше запобігти їй. Але цар не хотів навіть читати і сказав. „Усе те дурниця!” Він не хотів вірити жадним осторогам. У пятницю вечір у палацу був остатній баль. Цар був дуже веселий і пізно пішов спати. Зрадники не спали. Шуйський казав в ночи відімкнути тюрми і випустити арештантів. Їм роздали сокири і мечі. Скоро світ задзвонили на ґвалт. Нарід почав збігати ся з ріжних сторін у Китай-город. Головні проводирі, Шуйський, Татіщев, Голіцин були на конях; за ними стануло на Красній площі зо двіста змовників. „Що за трівога?” питав нарід. Змовники кричали: „Литва збираєть ся вбити царя і бояр! Ідіть бийте Литву, а їх добро беріть собі”. Нарід кинув ся в ріжні боки на Поляків, а Шуйський увільнившись від народної товпи, поїхав у Кремль.

Дзвін збудив Дмитра. Він хутко схопив ся, вибіг із спальнї і стрів ся зі своїм вірним Басмановим. „Іди довідай ся, що се таке”? сказав цар. Басманов відчинив вікно і побачив розлютовану купу. „Чого вам треба? що за трівога?” запитав він.

Юрба закричала: „Видай нам свого злодія царя!” Басманов кинув ся до Дмитра і закричав: „Ось царю! Сам винен! Не вірив своїм вірним слугам. Бояри і нарід ідуть против тебе!”

Юрба наблизилась до ґанку. „Ратуй ся царю!” сказав Басманов, — я вмру за тебе!”

Але Дмитро без страху вийшов наперед у сіни, вихопив у одного стражника галябарду і крикнув до юрби: „Я вам не Борис".

З купи хтось стрілив. Куля не зачепила Дмитра. Басманов виступив наперед і заслонив собою царя.

На нього кинув ся Татіщев і пхнув його ножем просто в серце. Басматов покотив ся зі сходів. Дмитро відхилив двері і почав махати галябардою на обидва боки і де-кого зачепив. Але змовники почали стріляти. Цар зі своїми стражниками замкнув ся в передпокою. Змовники почали ломати другі двері. Сіни з другого боку були також повні змовників. Цар глянув у відчинене вікно з кутньої кімнати і побачив стрільців на варті. Йому прийшла гадка вискочити з вікна і віддатись під охорону народу. „Як би йому вдалось, — каже один чужоземець, — щасливо вискочити і втекти, то він уратовав ся-б від лиха; нарід був би вирізав змовників".

Дмитро почав спускатись з вікна, але зірвав ся і впав на землю. Вікно було дуже високо. Цар розбив собі груди, звихнув ногу, вдарив головою і стратив притомність.

До нього підбігли стрільці, обілляли водою і хотіли боронити. Тоді почулись окрики: „Найшли, найшли єретика!" Змовники, знайшовши слід своєї жертви, кинулись туди з стрільбами, списами й сокирами. Стрільці заслонили царя, стали в ряд і вистрілили. Скількох дворян убито. Тоді хтось закричав: „Коли так, хотім у стрілецьку слободу, та ви-

ріжемо їх жінок та дітий, коли вони не хотять видати злодія, ошуканця”.

Стрільці злякались, поговоривши між собою, розступились і лишили Дмитра самого. Змовники підняли його і понесли до двірця. Там вони всякими способами знущались над ним; нарешті оден стрілив до нього з короткої рушниці і забив його від разу.

Тоді змовники кинулись до трупа, топтали його ногами, кололи ножами, били кіями, привязали за ноги на ужовку і витягли на Красну площу. Потім покликали царицю Марту і спитали її:

„Кажи, царице Марто, чи се твій син?”

Одні кажуть, що Марта відповіла: „Не
ним; нарешті один стрілив до нього з корот-
не питати, доки він був живий, а тепер як ви-
його вбили, то він уже не мій!”

Так умер той невідомий чоловік, поцарювавши усього одинайцять місяців.

X.

Самозванці й руїна Московщини.

Вбивши царя Дмитра, бояри зробили царем головного змовника Василя Шуйського. Одурений московський нарід, вирізавши та обрабувавши Поляків, збіг ся на Красну площу і жадав вияснення. „Хто вбив царя? Хто вибрав нового?” кричали вони. Помічники Шуйського вийшли на площу і обіцяли дати народови явні докази, що вбитий цар був злодій, ошуканець, еретик і хотів знищити православну

віру. Тоді видумали байку, що цар Дмтиро з Поляками хотів зібрати за містом бояр і дворян, ніби то для військової забави і вирізати їх, а потім повернути московське царство в католицьку віру. В Угличі на сей випадок віднайдено мощі царевича Дмитра і перевезено в Москву; коло тих мощів цілі дві неділї діялись ніби то чуда та виздоровленя і по всій Москві дзвонили в дзвони, щоб люди знали, що новообявлений угодник творить чуда. Випало раз, що один слабий, скоро його внесли до церкви, вмер; причиною сього зараз зробили брак віри у слабого. Чужоземці питали калїк, слїпих, і кривих, що сидїли коло церкви, чому царевич не виздоровив їх? „Через наше маловірє", відповідали бідаки. „Бог через свого ангела завчасу сповіщає наших попів і владик, хто гідний виздоровленя". Два днї по знайденю мощів, новий цар Василь Шуйський розіслав по всїх містах грамоти, де говорилось, що цариця Марта перед ним, Василем Шуйським, і перед усім народом признала ся, що вона була признала своїм сином лютого єретика і чорнокнижника Грицька Отрепєва.

Так старав ся цар Василь переконати нарід про свою праведність і зміцнити себе на престолї. Та заколот у московськім царстві не скінчив ся, навпаки, ще збільшив ся.

Заколот походив від народного незадоволеня. Всї тяглі, або чорні люди в московській державі були дуже пригноблені; селяни вже майже всї були повними рабами, пани нищили

їх; богато селян утікало від ярма; села пустіли, хліборобство було занедбане, весь край збіднів. Той край, де нарід у неволї та в ярмі, не може бути богатим. Щоб наповнити скарб, царі накладали податки на промисл і торговлю, запровадили державну продаж горівки, почали збогачуватись народним піяньством; царські шинки зробились головним жерелом царського доходу. Воєводи і урядники збираючи податки, грабували нарід не лише для царського скарбу, але й для себе. Судії давали попуск сильним, а простих людий брали на тортури і віддавали в неволю богатшим. Нарід не мав жадних прав і жадної оборони ні в законах, нї в своїх виборних, нї в своїм війську. Все було в царських руках, а цар урядував через бояр і дворян. Нарід давно вже забув про давні вічеві порядки і навіть не думав, що може бути якесь инакше правлїнє крім царського. Але народови було тяжко і він кидав ся на всї боки, шукаючи якого будь ратунку, а той ратунок по його думцї міг бути лише в царю. Зявив ся Дмитро Самозванець і нарід кинув ся до нього, вірячи, що се дїйсний помазанник божий і принесе йому щастє. По 11-ох місяцях Дмитра вбив Василь Шуйський і також був помазаний на царство А народови, як і перше, було тяжко і він кинув ся шукати ратунку в якім небудь иншім царю.

Вбитий Дмитро мав своїх прихильників, що ненавиділи Шуйського. З них два, князь Шаховський і дворянин Молчанов виїхали з Москви і почали пускати чутку, що Дмитро

втік від убійників і тепер в Польщі у своєї тещі. „Вступіть ся, братці, за свого законного царя", говорили вони. Міста почали приставати до них і стали узброюватись против Шуйського; розсилано листи на всї сторони, дали знати на Дон і звідти поспішили козаки. Цар Шуйський післав проти них військо, але його розбили. В Москві почали появляти ся листи, де говорилось, що Дмитро живий і хутко приїде в свою столицю. Його нїхто не бачив, ходила тільки чутка, що він є в Польщі, але досить було одної чутки, щоб повстане як пожар обхопило московське царство, бо всюди було невдоволенє. Тула, Кашира, Калуга, Можайск, Орел, Вязьма окликали царем Дмитра; дворяни Ляпунови, Захар і Прокіп збунтували всю рязанську землю, піднялись також тверські міста і Володимир, бунтувались Новгород і Псков. Найшов ся ватажок, якийсь Болотников, і говорив, що бачив Дмитра в Польщі і що той назначив його своїм воєводою. До Болотникова зі всїх сторін збігали ся ватаги. Його військо рушило на Москву і спинилось у селї Коломенськім, 7 верстов від столицї. Але сю ватагу прогнано і вона пішла до Калуги. Тодї зявив ся новий козацький самозванець, Петро, що видавав себе за сина Федора. Дмитро все ще не приходив і нарід ухопив ся за нового царевича Петра. Инші прихильники. Дмитрові почали сумнїватись, думаючи, що їх ошукали, і знов переходили до Шуйського; до таких належали і брати Ляпунові. Царське військо почало брати верх, Болотникова роз-

бито, а самозванця Петра захоплено в неволю й повішено.

Нарешті довго очікуваний Дмитро зявив ся. То був якийсь невідомий чоловік; одні називають його Богдановим, а другі Верьовкіним. Він появив ся в Стародубі. Зі Стародуба розіслано окружні листи в сусідні міста, щоб московські люди йшли до свого царя. Послано гонців до Москви. До самозванця знов почали сходитись із ріжних сторін люди. Коло нього зібралось велике військо. Воно складалось головно з так званих „злодійських козаків" і Поляків. „Злодійськими козаками" звались тоді всякі втікачі, що ховались від неоплатних данин, від утиску панів і воєвод; се понайбільше були панські або державні селяни і посадські міщани, і збирались коло рік Волги й Дону, в степах між границею московського царства й землями кримських Татар. Вони раз у раз воювали з кримськими Татарами і були корисні для московського царства; московські царі часто посилали їм гроші та військові запаси.

Але козаки звикли до вільного житя, ненавиділи Москву і тепер раділи, що починаєть ся заколот. З другого боку Поляки шукали нагоди пімститись на Шуйськім і московськім народі за те, що богато Поляків вирізано та обрабовано тоді, як убито Дмитра; а згинуло їх тоді більше, як 400. Опріч того у Поляків було своє бурлацтво, також охоче до здобичі, так звані козаки Лісовикі. Все се збіглось тепер до самозванця і розсипалось по

всій московській землї.

Московські бояри побачили, що за Шуйським їм не втриматись. Проти них насувалась уся голота, вся обідрана Русь, і вислявляла свого царя. Але признати сього царя для бояр було неможливо; в своїх грамотах самозванець казав, що він „іде перевернути в Московщинї все до гори дном; щоб богаті збіднїли, а бідні забогатїли, щоб бояри стали хлопами, а мужики щоб правили землею". Тодї деякі бояри почали змовлятись з польським королем Жигмундом; вони обіцяли йому зробити московським царем його сина Владислава, коли він оборонить їх від самозванця. Польський король ухопив ся за се і післав в Московщину своє військо. Тодї більша частина Поляків, що були в війську самозванця, покинула його і прилучилась до королївського війська. Військо Шуйського було розбите коло Царевого-Займища і Поляки наблизились до Москви. З другого боку військо самозванця також стояло під Москвою і самозванець умовляв ся з польським королем, щоб сей не перешкаджав покорити йому Москву.

Тодї московські бояри, що запросили польського короля, скинули Шуйського з престола і силоміць постригли його в монахи, і впустили в Москву польське військо. Самозванець мусїв утїкати; хутко його вбили в степах Татари.

Взявши Москву польський король почав думати, як би йому самому зробитись московським царем і злучити московське царство з

Польщею. Але тоді почав у всім московськім народі рух проти чужинців. По убійстві царя Дмитра, коли на протягу шістьох літ зявлялись усякі самозванці, московський нарід терпів страшну шарпанину. Всюди бушували люті козацькі та польські ватаги; податки і инші військові побори збирано з народу й для царя Шуйського і для самозванця і для польського війська; часто з одного міста, з одної волости збирали потрійні податки. Нарешті нарід був незадоволений, що бояри самовільно зробили царем польського королевича і що Поляки заволоділи Москвою. Народови не стало терпцю. Деякі міста, що менше потерпіли від заколоту, Вологда, Перм, Нижній Новгород, Казань, Ярослав і Великий Новгород почали радитись між собою, розсилати листи й грамоти і вмовлятись, щоб визволити Московщину від самозванців та Поляків. „Хто хоче вмерти християнином, — писалось у тих грамотах, - нехай починає велике діло, щоб усім нам бути враз. Дайте собі святе слово, а коли між нами є кривдоване, то Бога ради забудьте про се на разі, щоб усім нам стати за одно".

На чолі сього народного руху стану Нижній Новгород. Коли в жовтни 1611 року дістали там грамоту з Троїцького монастиря, весь нарід зібрав ся коло церкви святого Спаса. З церкви вийшов посадський староста Кузьма Захарович Мінін, на прозвище Сухорукий, і сказав грімким голосом:

„Православні люди! Не пошкодуймо жи-

тя нашого і не лише житя; продаймо все своє добро, заставмо жінок і дітий! Діло велике! Я знаю: як тілько ми підіймемось, богато міст пристане до нас і ми визволимось від чужоземців". Воєводою вибрано князя Дмитра Михайловича Пожарського, що ще вперед разом із Ляпуновими воював проти Поляків і тепер ледви що вигоїв ся з ран. Почали збирати ополченє.

Всюди збирали гроші, скликали військо і все се відсилали до Нижнього Новгорода. Військо прийшло з Рязанї, з Свіяжська, з Чебоксар, з Казанї і инших низових міст. Ярославці ждали Новгородців. Військо рушило з Нижнього Новгороду до Москви; по дорозї до нього прилучились і Балахнинцї, і Юрієвцї, і Костромяне, й Сусдальцї.

В серпни 1612 р. військо стануло під Москвою, де замкнулись Поляки. В вересни Поляки мусїли піддатись через голод. Москва була визволена. Польський король побачив, що його справа програна, і вернув ся зі своїм військом назад до Польщі.

Так скінчив ся той заколот московської держави. Він тягнув ся мало не десять лїт. Держава була зруйнована і лишилась зовсїм без правительства. Треба було подумати про нові порядки.

XI.

Вибір нового царя і новий лад у московській державі.

Ми бачили, що при Івані Грізнім царська самоволя дійшла до найвисшого степеня. Здавалось, що царська власть стояла твердо. Новгородці і Псковяне були знищені; решта людности була залякана так, що при однім слові царя ховались або падали на землю; ліпші люди з бояр і давнійших князів були повбивані, митрополити й духовеньство вчили нарід, що царі, то божі помазанники і що царська власть у Московщині заведена самим Богом, а не Татарами. Але не минуло й 20 літ по смерти Івана Грізного, і все те розлетілось і твердиня московської самовлади впала. Треба було першого ліпшого самозванця, якогось невідомого чоловіка і почалась „велика розруха" в московськім царстві. Бояри й дворяни перейшли на сторону самозванця; потім убили царя Дмитра, а царем зробили Василя Шуйського; потім скинули з престола і сього „божого помазанника" і посадили польського королевича Владислава. Простий нарід, уся голота також заворушилась, знайшла собі свого царя і пішли на Москву. Вся держава захиталась. Показалось, що вся царська власть висіла на однім волоску. Вистарчило пустити чутку, що царевич Дмитро не вмер, а був підмінений, і всї з охотою тому повірили; всї раді були за соломку вхопитись, аби почати заколот.

Чомуж власть московських царів була така немічна, хоч архієпископи й мастили їх свяченим маслом? А тому, що всї були незадоволені московськими царями. Навіть бояри і дворяни, і ті були незадоволені, бо царі вбивали їх без суду, а добра їх забирали собі. А як у державі всї незадоволені, то ніяка власть не може втриматись.

Так упала власть у московських царів яку вони собі запровадили на татарський лад. Вони думали, що царством правити можна „кнутами", кіями та опрічниками, аби на них була тілько настромлена корона. Показалось однак, що се не так. Таке царюванє скінчилось восьмилїтним заколотом, що затряс усїм царством і перевернув до гори ногами царську власть. По визволеню Москви і прогнаню Поляків прийшлось вибирати нове правительство і на ново уладжувати всю московську землю. Для сього московські бояри скликали до Москви виборних людий від усїх станів москов ської держави, від бояр і дворян, від міщан і селян. Виборні люди зїхались до Москви і почали насамперед вибирати царя. Виборні люди від простого народу, від селян і міщан, на тім і скінчили; дальше вони нїчого не зробили; для них усе правительство, то був цар; більше сього вони нїчого не розуміли. Вони думали, що як виберуть доброго царя, буде добре й правительство, а як виберуть поганого царя, буде погане й правительство.

Але московські бояри розуміли справу лїпше; вони розуміли, що не стільки має значі-

нє цар, скільки весь заведений лад. Цар може бути й добрий, але весь лад поганий, то й цар нічого доброго не вдіє. Знов у доброго царя може вродитись злий син, а треба щоб і злий син не міг зробити богато злого, а для того конче треба завести такий лад, щоб і поганий цар не міг зробити богато злого. Бояри се все добре розуміли, але вони дбали лише про себе і хотіли завести такий лад, що був би добрий і корисний лише для одних бояр. Про простий нарід вони не дбали: нехай, мовляв, він сам про себе дбає.

Коли зібрані виборні люди почали вибирати царя, то бояри запропонували Михайла Федоровича Романова. Рід Романових належав до старих боярських родів, а через одну з сімох жінок Івана Грізного вони приходились деякими свояками давніїйших царів. Крім того Михайло мав усього шіснайцять літ; бояри надіялись, що недосвідченого царя їм буде легко тримати в своїх руках. Боярин Федір Шереметєв писав до князя Голіцина такі слова: „Виберім Мишу Романова, він ще молодий і дурний". Через се бояри умовились, щоб запропонувати на царя молодого Михайла Романова. Дня 21 лютого 1613 виборні люди зібрались на Красну площу при величезній масі народу і без великих змагань вибрали царем Михайла Федоровича.

Але ще перед тим в часі умови бояри взяли з Михайла підпис і присягу: в тій умові говорилось, що „цар нікого не буде засуджувати на смерть без суду й вини, а всі діла буде об-

думувати вкупі з боярами і думними людьми (радниками), а без їх відома ні тайно, ні явно нічого робити не буде". Тілько на такій умові бояри підтримували Михайла. Тим підписом один тодішний письменник Псковітов, описуоден тодішний письменник Псковітов, описуючи царюванє Михайла, каже, що при ньому „бояри володіли всею землею московською, а царя мали за ніщо".

Від тоді в Московщині не було вже такої царської самовлади, як давнійше; часи Івана Грізного вже минули; царі вже розуміли тепер, що коли в державі всї будуть незадоволені, то їх власть буде немічна; черезе се вони тепер стали шукати підпори в боярах і дворянах, а щоб прихилити їх до себе, віддали їм селян на повне рабство. Нові московські царі почали дбати о підмогу дворян; через те російські царі ще й тепер часто звуть дворян **підпорою престола;** без сеї підпори вони не моглиб утриматись на престолї. На селян і нові московські царі не звертали жадної уваги, бо простий нарід ще сліпо вірив у царів, як богато ще й тепер вірить у Росії.

Однак часи заколоту не були у всіх в памяти, а визволенє Москви від Поляків було доконане при участи цілого краю; не бояри, а прості люди під проводом нижегородського різника спасли Московщину. Через те при Михайлї Федоровичу в важних випадках правительство зверталось ще за порадою до всього народу, скликало Земський Собор і просило у нього дозволу.

Таких Земських Соборів за царюваня Михайла було дванайцять. Дванайцять раз московське правительство скликало на нараду „ліпших середніх і молодших людий усіх станів, добрих і розумних, з якими про те діло говорити можна". Наприклад, коли донські козаки, що воювали на власну руку з Турками й Татарами, взяли турецьке місто Азов (1637) і потім хотіли віддати його цареви, то скликано Земський Собор, щоб він зважив, чи приняти Азов під власть московського царя, чи зректись його. А прийняти, значило зважитись на війну з Турками. Виборні зібрались у дворці в Столовій Ізбі. Думний дяк (секретар) виложив справу і задав Соборови такі питаня: „Чи воювати з султаном, чи миритись і віддати Азов? А коли воювати, то де взяти потрібні для війни гроші й людий?" Сі питаня були написані і роздані всім депутатам; вони повинні були відповідати на них письменно, кождий стан окремо.

Бояри і дворяни відповіли, що не треба віддавати Азова, а треба стояти за нього сильно.

Купці відповіли, що вони збідніли і зруйновані. „Торговелька наша, царю — писали вони, — зовсім погана. По містах усякі люди до решти збідніли від твоїх царських воєвод. Ми хлопи і сироти твої просимо милости твоєї, царю; змилуй ся над твоєю царською батьківщиною, зглянь на нашу бідність".

Далі люди низшого стану, сотські і старости сіл і слобід також жалувались на свою

бідність: „Ми сироти твої, чиншовники, — писали вони, — зовсім збідніли від підвод від усяких царських податків. З великої бідности чиншовники з сотень і слобід розбіглись на всі сторони і покидали свої двори.”

Одержавши такі відповіди, правительство не відважилось воювати з Турками.

Але лише в дуже важних випадках московське правительство зверталось за порадою до всього народу; всі-ж звичайні діла, як давнійше, знаходились в руках бояр, а селяни як і вперед були привязані до землї, під буком дідичів і воєвод. Положенє людий низшого стану нї вчім не змінило ся. Державою правила боярська дума (рада) з царем на чолї. В кожде місто назначали воєводу, в великі міста — з бояр, у малі — з дворян. Воєвода правив цїлим повітом, збирав податки, і судив. Ми вже бачили, як купцї жалувались цареви, що збіднїли через царських воєвод. Воєводи брали хабарі і робили всякі насильства. Царі писали суворі грамоти, зміняли воєвод, але се нїчого не помагало. Приїздив новий воєвода, і робив так само. Що до селян, підданих дворянських, то вони були в повній залежности у своїх панів і щоб уратуватись від них, могли лише втїкати в вільні донські степи.

Часи заколоту вийшли на користь лише боярам і дворянам. Царська власть змінилась; з давнїйшої самовладної татарської вона тепер стала дворянською. Царі стали тепер опиратись на висших станах, на боярах і дворянах, а селянство зісталось в попереднім поло-

женю. Йому стало навіть ще гірше, бо вся власть у державі перейшла в руки бояр і дворян, се-б-то в руки їх, дідичів, панів у яких селяни були в кріпацькій неволі.

Отже не диво, що в народі, як і давнійше, не було спокою ані задоволеня, і при новім царюваню розрухи були річею звичайною.

XII.

Царюванє Олекси Михайловича.

В р. 1645 умер Михайло Федорович, а на престол наступив його син Олекса. Цар Олекса Михайлович був найдобрійший з усіх московських царів. Він був тихої й добродушної вдачі; сучасні звали його „тишайшим". Жив він зовсім по простому. Тай загалом перші царі з дому Романових жили дуже просто й скромно; їх двори були невеликі, деревляні, з 8 до 10 покоїв; стіни в покоях голі, украшені хиба святими образами та розмальованими цьвітками; замість меблїв деревляні лавки і столи накриті сукном; лише для царя й цариції були крісла з горіхового дерева. В звичайні дні царі обідали з оловяної посуди; срібна посуда вживалась тілько в урочистих випадках. Взагалї житє царів нічим не відріжнялось тоді від житя простих заможних людий і коштувало державу не дорого. Потім се змінилось і російські царі почали окружати себе нечуваною роскошию, аби відзначитись від звичайних людий. А Олекса Михайлович був незвичайно добрий і хотів завжди робити все

добре; він нікого з бояр не стратив за весь час свого царюваня і нікого сам не скривдив. Як би для доброго правліня вистарчало мати доброго царя, то за Олекси Михайловича Росія повинна була бути щасливою. Але правлінє залежить не стільки від людий, скільки від порядків; а при таких порядках, які були тоді в Московщині, народови не могло бути добре. Царюванє Олекси Михайловича було дуже тяжке для народу і власне тоді було найбільше бунтів.

Перші почались у самій Москві. Найблизшим для царя Олекси боярином був опікун, боярин Морозов. Вони навіть були шваґрами, поженивши ся з двома сестрами Мілославськими. Морозов почав висувати наперед своїх свояків, що були також свояками цариці. Всї дохідні місця були пообсаджувані підручними Морозова, ріднею Мілославських. Се були люди захланні і почали визискувати своє становище: брали хабарі від людий, що приходили до них із вязниць, а потім видушували гроші за увільненє; не давали слугам платні; накладали на купців нові податки. Ніякі скарги не доходили до царя; цар вповнї вірив Морозову, а сей сам зі своїми вірниками роздивляв усї скарги. Особливо ненавиділи Москвичі двох заушників Морозова: Леонтія Плещеєва і Петра Траханіотова; вони були оба свояками Мілославських.

Нарештї Москвичам не стало терпцю. Купи народу почали збиратись коло церков і постановили спинити царя на вулицї та жадати

від нього суду на своїх мучителів.

В маю 1648 р. цар, як звичайно, вертав верхом з Троїцького монастиря. Юрба спинила за уздечку його коня; підняв ся крик проти Плещеєва. Молодий цар налякав ся; він ласкаво просив нарід розійтись, обіцяв розібрати діло і перевести справедливий суд. Нарід почав голосно дякувати цареви, бажаючи йому многих літ і здоровля. Може-б було на тім і стало ся, але як тільки відїхав цар, заушники Морозова кинулись на юрбу і били по головах тих, що виступили вперед зі скаргами.

Юрба розлютилась і з криком хопилась за камінє. Приятелі Морозова ледви втікли до царського двора. Юрба окружила двір і жадала, щоб її видали Плещеєва. Тоді на ганок вийшов боярин Морозов; побачивши його нарід, ще гірше розлютив ся, не дав говорити Морозову і кричав: „Ми і тебе хочемо взяти". Морозов що духу сховав ся. Юрба кинулась до дому Морозова, де була його жінка. Виломили ворота і двері, вломились у дім, усіх порозбивали та поламали. Боярині Морозової не зачепили, лише сказали її: „Як би ти не сестра цариці, ми порубалиб тебе на куснику".

Потім юрба кинулась до дворів Плещеєва та Траханіотова і зруйнувала їх доми; але їх самих там не було. Тоді нарід знов кинув ся до Кремля, окружив царський двір і жадав, щоб йому видано його лиходіїв; цар післав свого стрийного брата Микиту Романова ус-

покоювати нарід: але юрба все своє товкла: „Видайте нам на страту Морозова, Плещеєва і Траханїотова"! В дворі надумали офірувати Плещеєва, і вивели його на майдан у супроводі ката. Нарід вирвав Плещеєва з рук ката і забив його кіями на смерть.

На другий день юрба знов кинулась до царського двора, жадаючи Морозова і Траханіотова. Цар хотячи спасти Морозова, вислав до народу князя Пожарського, казав йому знайти Траханіотова і стратити його. Його зловили коло Троїцького монастира і для догоди народови відтяли йому голову.

Було вже з полудня. Черга доходила й до Москви. Раптом у Москві почав ся пожар і хутко розійшов ся по всьому місті. Пожар відтягнув нарід від бунту, богатьом прийшлось думати про власну біду. Тимчасом правительство старалось помиритись з народом. Царський тесть Мілославський день у день справляв балї і запрошував на них впливових міщан. Декого з тих, що їх ненавидів народ, скинули з урядів. Одного свята сам цар вийшов на площу і просив нарід вибачити Морозови: „Коли нарід не схоче щоб Морозов був нашим близьким дорадником, казав цар — то ми його відправимо; аби лише не видавати на погибель, бо він нам, як другий батько виховав і виростив нас. Моє серце не видержить сього!" З очий царя полялись сльози. Нарід поклонив ся цареви і проголосив: „Нехай буде, як хоче цар"!

Але вдача московського бунту заохочувала

нарід до бунту в инших містах тим більше, що криведи, утиски і рабівництво воєводів збільшували і роздували народню злість.

В 1650 р. були великі бунти в Пскові й Новгороді. Цар посилав туди військо, вмовляв бунтівників покоритись і перемінив воєводів.

В 1661 р. знов підняв ся бунт у Москві із за мідяних гроший. Тоді саме провадилась війна з Польщею, і правительство дуже потребувало срібних гроший; воно всіми силами старалось зібрати до скарбу всі срібні гроші, а замість них випустило мідяні: податки збирали срібними грішми, а платню всій службі видавали мідяними. Але мідяні гроші легко було фальшувати й їх почало ходити більше ніж треба. В одній Москві було випущено фальшивих гроший на 620 тисяч рублів. Усі товари подорожіли; за оден срібний рубель давали 8 мідяних. Правительство стратило декількох фальшівників гроший, але в народі ходила чутка, що царський тесть Мілославський і царський любимець Матюшкин переховували злочинців, брали від них хабарі і випускали їх на волю.

25 липня, коли цар був у селі Коломенськім, в Москві на Лобнім місці (площа де трачено злочинців) зібралось з 5 тисяч народу. Юрба закричала: Йдім до царя жадати, щоб видав злочинців-боярів на смерть". Одна часть народу кинулась рабувати в Москві доми ненависших бояр, а друга рушила в село Коломенське, але без усякої зброї. Цар був на службі божій. Скоро довідав ся про московський бунт

казав Мілославському й Матюшкіну сховатись у цариці, а сам зістав до кінця служби. Виходячи з церкви він побачив, що до нього кинулась купка народу з криком і жадала, щоб він видав тестя й любимця. Цар став успокоювати Москвитян і обіцяв зробити розслід. „А чому ми маємо вірити”? кричали Москвитяне і хапали царя за ґузики. Цар забожив ся. Тодї оден із натовпу вдарив ся як на торзї з царем по руках, і всї вернули до Москви.

Цар зараз післав у Москву князя Хованського успокоювати нарід, що рабував там боярські доми. Москвитяне закричали: „Ти Хованський, добрий чоловік; нам до тебе нема дїла. Нехай цар видасть своїх бояр зрадників”. Хованський поїхав назад до царя, а слїдом за ним і юрба кинулась у Коломенське. Бояри, що мали нагляд у Москві, випустивши з міста сю юрбу, казали замкнути всї брами, а в Коломенське післали зо 3 тисячі стрільцїв для охорони царя.

Юрба, що вийшла з Москви, зустріла ту, що йшла від царя, і умовила її йти назад до царя. Бунтівники вломились на царський двір. Але цар, побачивши що з Москви йдуть йому на поміч стрільцї, закричав до тих, що його окружали: „Бийте тих бунтарів!” Москвитяне не мали жадної зброї. Вони всї розбіглись. Зо сто з них утопило ся в ріцї Москві, богато було вбито. Цар того самого дня казав повісити зо 150 люда коло села. Коломенського; деяких взяли на тортури, а потім повідтинали їм руки й ноги. Менше винних били батогами і клей-

мили горячим зелїзом. Між винними потерпіли й невинні.

Се було в 1662 р. Але найстрашнійший бунт за царя Олекси Михайловича вибух в 1670 р. То був бунт Стєньки Разина. Тут бунтувалась не одна лише Москва, а на бояр і дворян підняло́сь усе селянство, всї обідрані чорні люди.

Ми бачили, що положенє селян після „заколоту" значно погіршилось. Нові царі шукали собі підпори в дворянах, у панах. Усе правлїнє перейшло в руки бояр і дворян, себ-то в руки дїдичів, а дїдичі, натурально, бажали зовсїм перенести селян у кріпацтво. Вільний перехід селян від одного дїдича до другого був заборонений ще за Бориса Годунова. Від тодї селянин міг увільнити ся від пана тілько втечею. Пан міг шукати свого втїкача, але лише протягом 5 лїт; по 5 лїтах утїкач робив ся вільним. Але за царя Михайла сей пяти-лїтний речинець був продовжений до 10 лїт, а за царя Олекси зовсїм знесений, так що пан міг розшукувати і завертати до себе селянина до самої смерти. За царя Олекси пани стали продавати селян без землї, як робучу скотину. Селяни не могли анї женитись, анї виходити замуж без дозволу пана. Пан міг без суду карати своїх селян, як йому захотїлось. Лучалось, що пан на смерть забивав своїх людий і за те йому не було кари. Коли в чім завинила панї, то замість неї карали її селян; коли пан утїкав від військової служби, то брали його селян і тримали в тюрмі. Коротко кажучи, кріпацтво було вже в повній силї.

Містами і повітами правили воєводи. Вони мали повну власть. Від них жадали, щоб вони добре видушували податки. Оден воєвода так доносив цареви: „Я правив усякі твої царські доходи нещадно, забиваючи на смерть". Другий воєвода ходив завжди з кийом і бив, кого здибав, приговорюючи: „Я, воєвода, всїх зпідтиха виведу і на кого руку наложу„ той від мене світа не побачить, і з тюрми йому не виходити".

Воєводи їздили зі своїми людьми по волостях, мучили селян і вимучували з них гроші. — „Дивно,—писав оден чужоземець, — що був тодї в Московщинї, — як люди можуть зносити такий лад." Другий сучасник казав, що „воєводи мало не дерли живцем шкіри з підвладного їм народу, певні того, що жадні скарги не дійдуть до царя".

Єдиним ратунком для селян було тїкати на вільні донські степи, де не було ще анї воєвод анї панів. За царя Олекси московське царство не сягало ще на південь далї, як до Курска, Воронїжа, Тамбова й Сімбірска; за сею пограничною межею тягнулись безлюдні степи. Тільки на ріцї Волзї були міста Самара, Саратов, Царицин, Чорний Яр, Астрахань. А на самім полуднї, по березї Чорного моря, в Криму, жили Татари, що часто нападали на московське царство і рабували нарід. Між Кримом і пограничною межею московського царства простирав ся донський степ, де жили вільні донські козаки. Вони оселились там від давна, завжди воювали з Кримськими Татарами і охоронюва-

ли Москву від їх наїздів. За се московське правительство не зачіпало козацьких вольностей і навіть посилало що року козакам царську платню.

По стародавньому козацькому звичаю на Доні всім давали притулок; але все таки родовиті „старі” козаки вважали себе висшими від нових і старались жити в згоді з московським правительством.

Хутко на Доні зібралось богато втікачів. Всі вони ненавиділи московські порядки. В московськім царстві жили закляті їх вороги, пани, воєводи, приказні; а простий московський нарід для них був усеж рідним; і їм почало приходити до голови винищити в Московщині все, що гнобить простий нарід, і запровадити там вільний козацький лад із виборним начальством без панів і без тяжких поборів. Треба було, щоб з'вив ся чоловік, який зібрав би коло себе всю донську голоту і повів би її виконувати заповітну думу.

Такий чоловік появив ся. То був Стефан Разин. В 1665 році часть донських козаків з отаманом Разином була при війську князя Довгорукого. Отаман Разин уважав, що він служить цареви з доброї волї і хотів вернути зі своїми козаками назад на Дон. Князь Довгорукий казав покарати його смертію. У сього вбитого отамана були два брати Стефан і Фрол.

Стефан був дужий чоловік, незвичайної сильної волї, упертий та непостійний; то сумний і суворий, то веселий і гуляка, то ходив

на богоміле в Соловецький монастир, то не хотів знати її постів, анї попів. В його словах були якісь чари; нарід чув у нїм якусь нечувану силу.

Той чоловік, як співаєть ся в народній пісни, не ходив у козацьку громаду, не радив радоньки зі старими козаками, а став радити важку радоньку з голотою. Зібравши коло себе відважну ватагу він у цьвітни 1667 р. посадив її на чотири байдаки і поплив в гору Доном до того місця, де Дон підходить близько до Волги; там вони переволоклись на Волгу і отаборились на високім горбі.

Ватага Разина складалась з двох тисяч люда і була поділена на сотнї й десятки; над сотками були начальниками сотники, над десятками десятники. Степан, або з московська Стенька, був отаманом; осаулом у нього був Іванко Чорноярець.

Перше усього вони напали на весняну каравану з хлїбом, що йшла з Москви. Тут були казенні і патріярхові байдаки; на однім із них везли до Астраханї арештантів. Начальника стрілецького відділу порубали на шматки, прикажчика, що був при байдаках, повісили, арештантів визволили, а простим робітникам і стрільцям Разин сказав так:

„Вам усім воля; йдіть собі куди хочете; силою тримати вас не буду; хто схоче йти зі мною, той буде вільний козак. Я прийшов бити бояр та богатих, а з бідними й простими людьми я рад усім поділитись".

Робітники і прості стрілцї пристали до нього-

го. Стєнька забрав байдаки з усім навантаженим на них добром і поплив у низ уже на трийцятьох байдаках.

Коло Чорного Яру до нього прилучились ще три астраханські байдаки зі стрілцями. Звідси він повернув у Каспійське море до гирла ріки Урала, підняв ся горі Уралом, здобув місто Яік і пробув там все літо, а в вересни рушив знов до гирла Волги. розбив кочових Татар, обрабував якийсь турецький корабель і на зиму знов вернув ся в Яік.

В 1668 роції Стєнька виплив на Каспійське море, і більше року не знали, куди він подів ся; тим часом він плавав здовж морського берега і грабував царські землї. Перський цар вислав проти нього військо на 70 кораблях під проводом хана. Прийшло до страшної битви. Козаки побідили; хан утік із рештою свого війська, а його син і красуня дочка дістались козакам. Стєнька Разин узяв перську князївну собі за любовницю. Потім козаки повернули до дому і недалеко від гирла Волги обрабували купецький байдак. Господар корабля прибіг з се юзвісткою в Астрахан.

Астраханський воєвода Прозоровський зараз післав против козаків на байдаках свого товариша князя Львова, з віддїлом узброєних стрільців, але вони не могли дігнати козаків на морі. Тодї Львов післав до них післанця, сказати, що вони спокійно можуть йти на Дон, коли віддадуть захоплені на Волзї гармати і байдаки і відпустять забраних царських урядників.

Разин згодив ся, але зажадав викупу пять тисяч рублїв. Львов умовив Стєнька присягнути на вірність цареви і поплив до Астрахану, а за ним поплив і Стєнька зі своєю ватагою.

Прибувши до міста зі старшими козаками, Разин віддав пять мідяних і шіснацять зелїзних гармат і кілька забраних Персів, а байдаки свої обіцяв віддати, скоро допливуть по Волзї. Воєводи домагались, щоб він віддав усї гармати і полонян, затриманих козаками; але Стєнька дав воєводам дарунки з дорогих перських матерій і вони більше не перечили йому; вони здружились зі Стєнькою; їли, пили з ним, то-вони до нього приходили, то він до них.

Козаки пробули під Астраханом 10 днїв; вони що день ходили по місті, чванились шовковою і оксамітною одежою, перлами і дорогим камінєм. Стєнька зі всїми говорив привітно, сердечно; щедро сипав золото і срібло і тим завчасу придбав собі любов астраханського чорного люду.

Одного разу отаман бенкетував із товаришами на своїм богатім гарно вбранім байдацї. Поруч із ним сидїла його любовниця бранка, перська князївна. Шовкове вбранє вишите золотом і сріблом, перли і дороге камінє додавали її ще більше краси. Поговорювали вже, що вона почала брати силу над суворим отаманом.

Стєнька був сильно підпитий. Раптом він схопив ся зі свого місця, хутко підійшов до краю байдака і сказав: „Ах ти Волго-матїнко, велика річенько! Богато дала ти менї золота й срібла, а нічим ще я не віддячив тобі!" При

тих словах він ухопив перську князївну і кинув її в воду.

З Астрахану Разин поплив з товаришами в гору Волгою, щоби переправитись на Дон.

Коло Царицина до нього прийшли донські козаки зі скаргою на царицинського воєводу Унковського. Розлючений Разин кинув ся в місто до воєводи і зажадав, щоби він винагородив покривджених козаків. Унковський заплатив усе, чого жадали козаки.

„Гляди-ж ти, воєводо — сказав Разин, — коли почую що ти утискаєш козаків, живого тебе не пущу!" Унковський вислухав се мовчки.

З Царицина Разин перебрав ся на Дон, заложив там на однім острові місто Кагальник і обгородив його земляним валом. Сюди почали сходитись до нього голота з Хопра, з Волги і з України; хутко число його прихильників дійшло до 2,700 люда. Разин щедро наділяв усіх добром, а сам на рівні з усіми жив у землянці. Жінка Разина і його брат Фрол, що жили в Черкаськім, тайком утікли звідти в Каганлик.

Тимчасом із Москви прибув дворянин Євдокимов з царською грамотою до донських козаків, а справді розвідатись, що замислює Разин. Донський отаман Корнило Яковлєв зібрав чорну раду і прочитав милостиву царську грамоту. Козаки подякували і постановили вислати до великого царя свою станицю. Але на другий день у Черкаськім з'явив ся Разин зі своєю ватагою, зібрав свою чорну раду з при-

хильних йому козаків і казав привести Євдокимова.

— Ти чого приїхав сюда? — спитав його Разин. .

— Приїхав із царською милостивою грамотою! — відповів Євдокимов.

— Не з грамотою ти приїхав — закричав Разин, — а підглядати за мною! — і вдарив Євдокимова; за ним почали бити його й козаки.

— В воду його! кинути його в воду! — кричав Разин. Збитого Євдокимова вкинули в воду.

По такім відважнім поступку донські козаки почали купами переходити до Разина. Він голосно заявляв, що прийшов час йти на бояр і скликав молодців на Волгу.

В маю Разин пішов походом просто на Царин. По дорозї до нього прилучив ся звісний розбійник Васька Вус,, що здобув собі славу тим, що з ватагою селян втїкачів руйнував панів і дідичів на воронїжських і тульських окраїнах. Разин зробив його своїм осавулом.

В Царицинї все було готове для його приходу; часть його війська підїхала на човнах: друга половина підійшла берегом і окружила місто. Воєвода замкнув міські брами і готовив ся до оборони.

Але Царицинцї впустили козаків. Воєвода запер ся в замку з горсткою стрільцїв. Замок взяли, а воєводу привели на мотузї до Волги і втопили.

Разин пробув у Царицинї з місяць і запро-

вадив там козацький лад. З відти він розіслав на всі сторони своїх людий підіймати простий нарід.

Звістка про те, що Разин взяв Царицин викликала в Астрахані великий переполох. Воєводи хутко вирядили окол 40 човнів, посадили на них 3000 стрільців з гарматами і післали против Разина під проводом князя Семена Львова.

Разин зараз довідав ся, що з Астрахані вислали против нього військову силу. Він зібрав раду і по спільній умові лишив в Царицині по одному чоловікови з кождої десятки, а сам з рештою, з 8 до 10 тисячами рушив до Астрахані. Одна часть з Разином плила по Волзї, а друга їхала верхом понад берегом. Коло Чорного Яру вони спіткали човни Львова. Стрільцї Львова, як тільки наблизив ся Разин, в оден голос закричали: „Будь здоров, наш батьку; приборкай наших лиходіїв!” Начальників звязали і видали козакам.

— Тепер — сказав Разин — пімстїть ся над вашими мучителями: я прийшов дати вам свободу! Ви мої брати й дїти!

Стрілецьке начальство, сотників і дворян, по звичаю вивішали. Львова лишили живого.

В Астрахані вже ждали приходу Разина. Воєвода Прозоровський і митрополит Йосиф добре розуміли всю небезпеку: в Астрахані не бракувало зброї й запасів, але не можна було числити на вірність стрільців. Воєвода з міським комендантом обійшов всї міські мури, оглянув всї гармати, розставив стрільців, пуш-

карів і приворотних. Всі брами завалили цеглою, приготовили купи каміня й окропи.

Дня 21 червня над вечер задзвонили в дзвони на астраханських вежах. Трівога була не даремна, Разин і його козаки з драбинами йшли на штурм. Воєвода виїхав з двора зі своїм братом. Затрубіли в труби; воєвода зі стрілецьким начальством, з дворянами, дітьми боярськими і урядниками повернули до Вознесенської брами, бо козаки вдавали, що з відси хотять штурмувати; а на правду Разин, користаючи з темноти, казав приставити драбини з другого боку, де Астраханці самі подавали козакам руки і пересаджували їх через мури. Воєвода побачив свій блуд, коли місто було вже в руках козаків.

Астраханський нарід кинув ся на боярських дітий, на дворян і на боярських слуг. Хтось ударив воєводу пікою в живіт. Він упав з коня; оден слуга заніс його до церкви і поклав на килимі. До церкви почали збігатись всі, кому грозила небезпка від слуг підвладних і бідноти. Двері церкви замкнено залізними ґратами. Починало свитати. Козаки з двох боків входили до міста. Купа їх кинулась до церкви, Прозоровського винесли і положили під дзвіницею; потім хапали всіх, хто був в церкві, вязали назад руки і садовили під стіни дзвіниці, щоб ждати суду Разина.

В осьмій годині появив ся Разин на суд. Він почав з Прозоровського; підняв його за руки і пішов з ним на дзвіницю. Всі бачили, як Разин сказав щось воєводі до вуха, а той

похитав головою на знак незгоди; тоді Разин зіпхнув його з дзвіниці головою в низ. Всіх звязаних, яких було з 450 душ, Стенька казав повбивати.

По тім Разин казав винести з приказної палати всі папери і спалити їх на майдані. — От так — сказав він — я спалю всі акта на горі у царя!

Майно побитих розділено між козаків, острільців, що прилучили ся до Разина і Астраханців. Астрахань була повернена в козацтво.

Разин пробув в Астрахані три тижні. Потім лишив там отаманом Ваську Уса, а сам виступив з міста з 10-тисячним військом і пошлив в гору Волгою на 200 човнах; берегом ішла кінниця.

Після Царицина першим містом по дорозі був Саратов, а за ним Самара. Разин здобув оба міста, повісив тамошних воєводів, вирізав дворян і урядників, і запровадив в обох містах козацький лад.

Тимчасом післанці Разина розійшлись по всьому московському царстві аж до Білого моря; заходили й до столиці і розповсюджували в народі „прелестныя письма" (проклямації), в яких Разин сповіщав, що йде винищувати боярів, дворян і урядників, викорінювати всяку власть і запроваджувати козацтво, щоб всі були рівні оден другому. „Я не хочу бути царем — казав і писав Разин: — хочу жити з вами, як брат" Але Разин знав, що нарід уважав царську вкасть конечною і через те розпускав чутку, ніби з ним є царевич Олекса,

тоді вже небіщик, син Оолекси* Михайловича; ніби то він утік від батька і від боярської злоби, а Разин іде посадити його на престолі і що царевич обіцює волю народови.

З Самари Разин пішов до Сімбірська і прийшов туди 5 вересня. Мешканці зараз впустили його на передмісте, але взяти саме місто було не так легко, воно було добре укріплене і його боронило богато війська під проводом боярина Івана Мілославського. Разин простояв під містом з місяць і не міг його взяти, але до нього прибували що день нові сили; ще трохи і місто напевне піддало ся-б як би йому не наспіла завчасу поміч. З Казані йшов берегом князь Юрій Борятинський з військом. Разин пішов йому на зустріч. Прийшло до горячої битви. Безладні Разинові купи не могли достояти перед військом Борятинського. Найліпше тримались донці. Сам Разин бив ся з силою розпуки; його ранили шаблею по голові і прострілили ногу. Нарешті бачучи, що довше йому не втриматись, він відступив. Ніч перервала битву, що тягла ся весь день.

На другий день, 3-го жовтня, Борятинський вступив у Сімбірск. Козаки пробували запалити місто, пішли знов на штурм, але знов не вдачно. Тоді побачивши, що йому не подужати ворога, Разин тихенько втік в ночи зі своїми донцями і покинув своїх спільників.

Рано недобитки Разинців побачивши, що козаки покинули їх, кинулись до Волги щоб захопити полишені човни і тікати й собі-ж. Але Борятинський післав на здогін своє війсь-

ко, Припèрті до Волги Разинції падали в воду.

Більше як 600 їх взято в неволю. Їх тут повісили. Весь суме́жний беріг був обставлений шибеницями.

Ся побіда Борятинського була дуже важна. Як би був побідив Разин, то бунт міг би обхопити ціле царство. Вже вся просторінь між Окою й Волгою до Рязані і Воронежа були в огни. Післанції Разина ходили всюди і бунтували нарід. Селяни панські, монастирські і царські і тяглі почали вбивати своїх панів, приставників і урядників. Імя батька Степана Тимофієвича лунало все дальше й дальше. Вже в самій Москві почали говорити, що Разин не звичайний розбійник. В Алатирськім повіті зібралось 15.000 бунтівників. Піднялись повіти Темниківський, Кадомський і Тамбовський. Темниківські селяне під проводом якогось попа Сави грабували панські доми. Міста Корсунь, Соронськ, Верхній і Нижній Ломов і Пенза попали в руки бунтарів; всюди вбивали воєводів і приказних людий, палили папери, уряджували козацтво і проголошували для всїх рівну свободу.

І в инших містах Московщини нарід був готовий відгукнутись на поклик Разина. Ждали тільки дальшого успіху ватажка, який обіцяв всім козацьку волю. „Розійдеть ся чутка — пише сучасник — що бунтівники побили царських людий, і люди радіють; а скажуть, що царське військо побило бунтівників, і люди сумують та жалують погибелї бунтівників.

Але радість народу була не довга. По ро-

збитю Разина під Сімбірском відділи царського війська всюда розбивали та розвіювали безладні купи селян. Тоді починалась пімста.

Люто мстили ся московські воєводи над бунтівниками: одних вішали, других саджали на кілок, деяких шматували гаками, забивали на смерть; менше винуватих били батогами і приводили до присяги. Головне місце кари було в Арзамасї. Оповідають, що тої страшної зими царські воєводи без серця палили села, здушуючи бунт і взагалї тоді згинуло до 100 тисяч людий.

Щоби вплинути на нарід релїгійним страхом, патріярх Йосиф із царського наказу першої недїлї поста кинув клятву на Степала Разина зі всїми його однодумцями.

Побитий під Сімбірском Разин утік на Дон, і ладив ся до нового походу. Але отаман Корнило Яковлєв підмовив проти нього Донцїв. Невдача Разина позбавила його давньої слави на Дону, хоч він єще не падав духом і скликав до себе нарід. Але на веснї отаман Корнило Яковлєв напав на нього зі своїми козаками і підступом взяв його в неволю разом з братом його Фролом.

Обох братів привезли спочатку в Черкаське, а в кінцї цьвітня повезли в Москву. Сам Корнило Яковлєв відпроваджував їх.

Флор із малку був тихої вдачі і засумував:
—От брате, се ти винен нашій бідї!

— Жадної біди нема! — відповів Степан. — Нас приймуть з гонором; найвизначнїйші бояри вийдуть на зустріч подивитись на нас!

Кілька верств від Москви поїзд затримав ся. З Разина зняли його богату одежу і одягли його в лахмани. З Москви привезли великий віз із шибеницею. Разина поставили на віз і прикували ланцюхом за шию до балька шибениці, а руки й ноги привязали ланцюхами до воза. За возом мусів бігти Фрол, привязаний ланцюхом за шию до краю воза. Нарід випав з міста подивитись на чоловіка, що саме його імя на богатьох наводило пострах. Разин їхав спустивши очи і з байдужним видом. Одні дивились на нього з ненавистю, другі з жалем і співчутєм.

Братів привезли просто в земський приказ і почали допити. Разин мовчав. Його повели на тортури. Перша мука була — батіг на палець завгрубшки. Разин дістав з сто ударів, але навіть ні разу не застогнав. Всї, що були при тім, дивувались. Його положили на жар. Разин мовчав. По його побитім, попеченім тїлї почали водити горячим зелїзом; Разин все таки мовчав. Йому виголили вершочок голови і почали лляти на тїмя по краплї холодну воду. То була мука, якої нїхто не міг витримати. Разин її витримав. Від злости, що йому нїчим не можна дошкулити, почали його зі всеї сили бити полїнами по ногах Разин мовчав.

Дня 6 червня 1670 року Разина вивели на лобне місце разом з братом Фролом. Зібралось богато народу. Прочитали довжезний вирок. Разин слухав спокійно. Кат взяв його попід руки. Разин повернув ся до церкви, перехрестив ся на всї чотири сторони і сказав:

„Прощайте!"

Його положили між дві дошки. Кат відтяв йому спочатку праву руку по локоть, потім ліву ногу по коліно. Разин не показав навіть знаку, що чує біль. Тимчасом Фрол, побачивши, що його чекає, змішав ся і закричав:

— Я знаю слово цареве!

— Мовчи, собако! — сказав Разин. То були його послідні слова. Кат відтяв йому голову.

Так скінчив ся бунт Стєньки Разина. Цар і дворяне побідили чорний нарід, якому не стало було терпцю. Замучили і страшним способом стратили того страшного провідника, що не знав жалю ні над собою, ні над иншими. Після Разинового бунту все зісталось, як було. Воєводи, як і вперед, грабували нарід; селяне, як і вперед, були в руках панів. Коротко, — в царстві зістав ся такий лад, як і був. Нарід не вмів змінити його. Відчував, що йому тяжко, але не знав, від чого йому тяжко і де шукати причини лиха. А причина лежала глубоко. Вона була в самім народі, що вірив у царську самодержавність. Ми бачили, що Разин мусів пустити поголоску, що везе з собою другого царя. Але як би навіть Разин переміг московське правительство, а потім посадив би на престолі нового царя, або сам зробив ся самодержавним царем, то все булоб як і перед тим. З царем знов появились би воєводи і дворяне. Цар не може обійтись без дворян, коли він самодержавний. Оден чоловік не може правити всі царством.; самодержавний цар мусить пе-

редати свою самодержавну власть дворянам, урядникам; а замість одного царя, народом починають правити сотні й тисячі самодержавних царів, і кождий з них попихає народом і грабує його.

Нарід лише тоді добєть ся правдивої свободи, коли самодержавна полуда спаде з його очий, коли цар буде мусів радитись зі своїм народом, коли будуть видаватись закони за згодою всего народу і коли всї урядники будуть вибирані народом.

Для повноти історії тогочасу, треба ще згадати, що за пановання Олекси Михайловича наша Україна, визволена Хмельницьким від пановання Польщі, добровільно прилучила ся до Московщини. Як потім Московщина через півтора сотки літ висисала та душила Україну, про се буде мова в другій частині сеї історії.

XIII.

Царівна Софія і стрілецький бунт.

По смерти Олекси Михайловича лишилось по ньому від першої жінки Мілославської два сини, Федір і Іван, і шість дочок, а крім того малолітний Петро, від другої жінки Наталки Наришківної. Царем зробив ся старший син 14-лїтний хлопчик Федір. Він був невилїчимо хорий і ледво ходив. Ясно, що він лише називав ся царем. В царській рідні була незгода. Шість повнолїтних сестер царя ненавиділи мачуху Наталку Кириловну. Найрозумнїйша зі всїх сестер була Софія. Вона найбільше підхлї-

блювалась до Федора і майже не відходила від нього в часі його хороби. Коло неї зібрав ся гурток бояр. Федір умер не доживши навіть 21 року (1683 р.).

По смерти Федора піднялось питанє: хто буде царем? Справи стоять майже так, як по смерти Івана Грізного. З двох царевичів старший Іван був несповна розуму, хоробливий і підсліпуватий, а молодший Петро мав десять літ, але вже було видно, що він талановитий. Зібрались на нараду бояри. Патріярх Яким спитав, кого хотять зробити царем: чи „скорбаго главою" Івана, чи хлопця Петра. Рада розділилась. Тоді рішились звернутись до всїх станів московської держави.

Кілька місяців перед тим, у грудни 1681 р., цар Федір казав був скликати „земський собор" „для вирівнаня розкладу податків і обовязків виборної служби". Виборні люди були ще в Москві і в кождій хвилї могли зібратись до Кремля, щоб вибрати царя.

В Кремлї їх спитав з парадного ґанку патріярх, кого хочуть мати царем, і всї майже одноголосно назвали Петра. Петра й зроблено царем і всї бояри, дворяни, купцї й тяглі селяни, присягнули йому. Тяжко се було для царівни Софії; але й вона разом з сестрами мусїла підходити до Петра і витати сина ненависної мачухи царським титулом.

На другий день, на похоронї Федора,, Софія йдучи за трумною, голосно викрикувала: „Брат наш, цар Федір, несподївано пішов зі світа, отроєний ворогами. Змилуйтесь люди

добрі над нами сиротами."

Сі слова зворушили нарід; когось обвинувачують, що отроїв царя. Але найбільшу надію Софія покладала на стрільців.

Стрільців вербували з охочих, вільних людий; се була царська сторожа; їм платили добру плату і не жалували дарунків; вони мали своїх виборних голов і полковників.

За царя Олекси Михайловича, в часі московських бунтів, стрільці охороняли царя. То було перше постійне військо в Росії; решта війська складалась з дворян, що жили в своїх маєтках і яких тілько в часї війни кликали на службу. Таким способом стрільці були головною військовою силою в Москві. Коли став царем Петро, вони зрозуміли, що „в горі",се-б-то в царськім двірци, їх будуть потребувати. І дійсно, Софія загадала ужити їх для своєї мети. Головними її помічниками були боярин Мілославський, два Толсті і князь Хованський. Хованський кликав до себе стрільців одного по другім і казав їм: „Бачите, в якім ви ярмі у бояр, а кого вибрали царем? Стрілецького сина по матери; тепер вже не дають вам ні одежі анї харчів, а що далї буде?" Якась жінка, Федора Родимиця, вешталась поміж стрільцями і роздавала гроші від імени Софії. Почали пускати поголоски, що Наришкіни хотять забрати їх твердо в руки. Пущено брехеньку, що Іван Наришкін надягав на себе царське вбранє, сідав на престолї, примірював царську корону і говорив, що вона більше до лиця йому, ніж кому инщому. По кількох днях рознеслась між

стрільцями чутка, що Іван Наришкін задушив царевича Івана. Почалась трівога. Стрільці схопились за зброю і почали дзвонити на ґвалт. Величезна юрба їх з хоругвами і барабанами кинулись на Кремль з криком: ,,Давайте сюди губителів царських, Наришкіних! А не видасьте — всіх повбиваємо. Бояри метушились і не знали, що їм робити. Тоді за радою боярина Матвеєва і патріярха цариця Наталка взяла за руки обох царевичів, Петра і Івана і вийшла на парадний ґанок. Стрільці з разу були здивовані; але потім підучені бунтівниками почали кричати: ,,Нехай молодий цар віддасть корону старшому братови! Видайте нам всіх зрадників! Видайте Наришкіних; ми винищимо все їх кодло! Цариця Наталка нехай йде в монастир!"

Патріярх зійшов зі сходів і почав уговкувати бунтарів. Але стрільці попри патріярха вдерли ся на ґанок. Більшість бояр з переляку втікла з ґанку в двір; не втікли тілько Довгорукий, Матєєв і Черкаський. Довгорукий крикнув на стрільців і погрозив їм шибеницею. Стрільці скинули його з ґанку на підставлені списи і порубали на шматки, потім кинулись на Матвеєва. Матвеєв узяв за руку Петра. Стрільці відтягли його від царя і скинули на списи. Черкаського збили і пошматували на нім одежу. Цариця з переляку втікла з сином у Грановиту палату.

На другий день знов задзвонили на гвалт. Стрільці при голосі бубнів появились коло двірця і жадали, щоб їм видали Івана Наришкіна. Вони кричали, що не вспокоять ся доти, доки

їм не видадуть його.

Тоді царівна Софія стала казати цариці Наталці: „Жадним способом тобі не можливо не видати Івана Кириловича Наришкіна. Хиба всім нам пропадати через нього?”

Цариця вийшла з Наришкіном з церкви. Стрільці, не звертаючи уваги на царицю, вхопили Наришкіна за чуприну, стягнули з сходів, взяли його на страшні муки, а потім зняли на списи і порубали на дрібні шматки.

Царівна Софія прикликала до себе виборних стрільців і сказала, що призначує кождому стрільцеви по 10 рублів крім звичайної платні. До того стрільцям дозволено продавати майно вбитих бояр. Начальником над ними зроблено князя Хованського.

Однак діло Софії ще не було скінчене: на престолі все таки лишив ся Петро. Але стрільці були тоді в Москві головною силою, а вони були віддані Софії. Підмовлені Хованським, вони, подали царівні просьбу, в якій висловили бажане, щоби на престолі царювали обидва брати, а в кінци просьби було заявлено, що коли тому хто заперечить, то стрільці знов прийдуть узброєні і буде „немилий бунт”. Софія передала сю просьбу боярській раді. Бояри боялись стрільців і не важились перечити Софії. Щоби справа мала законний лад, взялись на хитрощі. Скликали деяких заїзших людий, що були тоді в Москві і готові були говорити все, що їм скажуть стрільці, і назвали ту наволоч земським собором. Та наволоч одноголосно постановила, що на престолі мають

бути два царі, і старшеньство має належати Іванови Олексовичу. Три дні по тім стрільці подали боярам нову просьбу, щоби через молодість обох царів правлінє було віддане царівні Софії. Зараз по тім розіслали по всїх містах грамоту, в якій заявлялось, що по просьбі всїх чинів московського царства царевич Іван, що з доброї волї уступив був царство брату свойому Петрови, згодив ся знов стати царем разом з братом, і що обидва брати через свою молодість упросили царівну Софію взяти в свої руки правлінє.

Від того часу Софія сїм лїт безперервно правила царством зі своїм любовником Василем Голїциним.

Але Софія не мала спокою. Слабий головою Іван не був для неї небезпечний, за те молодший цар Петро став підростати і показувати свою незалежність. Він зібрав зі своїх ровесників два полки, і хоч називали їх „потїшними", але він не на жарт займав ся з ними військовою справою. В 1689 році, як йому було 17 лїт, він післав сказати Софії, аби в церковній процесії не йшла разом з царями. Софія не слухала і пішла разом за хрестами; тодї Петро сам не пішов на процесію і виїхав з Москви. В тім же роцї любовник Софії Василь Голїцин вернув з невдачного походу; Софія признала йому великі нагороди нїби побідителеви. Петро не сперечав ся, але як Голїцин прийшов дякувати йому за нагороди, він не пустив його перед очи.

Софія бачила, що приходить кінець її вла-

сти і не хотіла піддатись. Вона знов згадала стрільців. Її прибічники розпустили поголоску, що в ночи з 7 на 8 серпня прийдуть в Москву з села Преображенського Петрові „потішні полки", щоби убити царя Івана Олексовича і всіх його сестер. Начальник стрільців Шакловитий скликав д. 7 серпня вечером 400 стрільців з набитими самопалами в Кремль, а з 300 поставив на Лубянці. Його прибічники стали навчати стрільців, що треба вбити „медведицю", себ-то старшу царицю, а „як син почне заступатись, то й йому не дарувати". Але змова не вдалась. Деякі стрільці побігли в ночи в Преображенське й упередили царя, що против нього готуєть ся щось погане.

Петро просто з постелі кинув ся до стайні, сів на коня і з всеї сили пустив ся в Троїцьку Лавру. На другий день сюди приїхала його мати, жінка, віддані йому бояри, потішні полки і оден стрілецький полк. Справа Софії була програна.

Петро зажадав, щоби до нього явились всі стрілецькі полковники і видали Шакловитого з його стрільцями.

Почались слідства й тортури. Шакловитого і його спільників покарано смертію, а Софія дістала наказ перебратись у Новодівочий монастир. Від тоді Петро сам став царювати тим більше, що хутко по тім умер слабий на голову Іван.

Таким способом по смерти слабого Федора Олексовича на протягу сімох літ московський престол переходив з рук до рук, як того хоті-

ли стрільці, від малолітного Петра до слабого на голову Івана, від цариці Наталки до царівни Софії і її любовника Голіцина. Се саме повторяло ся й потім у Росії богато разів: по смерти Петра I, по смерти Петра II. і по смерти цариці Єлисавети.

Тоді царською короною орудувала петербурська ґвардія зложена з дворян. Московський нарід жив по селах далеко від столиці і думав, що доля престола в руках самого Бога а на правду було так, що зміна царів залежала від стрільців, а потім від пяних ґвардейських салдатів та від любовників російських цариць.

КІНЕЦЬ.